

György János: Dunai konföderáció.

Nem egykönnyen találunk példát rá, hogy tudományos vita végleges eldöntésében a minden okoskodásnál erősebb tények oly rohanó gyorsasággal és impozáns erővel adjanak birói ítéletet, mint a *Huszádik Század* hasábjain Réz Mihály egyetemi tanár által csak néhány héttel ezelőtt megindított nemzetiségi vitában. Egyúttal ennél jellemzőbb esetet alig találunk annak a bemutatására, hogy az események logikája mily kérlelhetlen biztossággal dönt halomra minden olyan tudományos színű megállapítást, melynek meghatározásában a szerzőt nem magának az igazságnak mindenképpel való szeretete, hanem — akár öntudatosan, akár öntudatlanul — egyéb érdek vezette. Réz ismert cikkében — a nagy Oroszbirodalom szétbomlásának tanulságain s Wilson és az entente követelésein sem okulva — még mindig a népek erőszakos úttörését, a katonai imperializmust tekinti a nemzetkifejlődés uralkodó társadalmi törvényének. A *H. Sz.* következő számában megjelenik Jászitól a Réz hirdette a nemzeti erőszakelmélet cáfolata, valamint saját, békés tömörülést jelző álláspontjának a vázlata. Kevéssel utóbb forgalomba kerül *A Monarchia jövője, a dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című munkája, melyben a véglegesen békés kibontakozásra vonatkozó elméletét hazai viszonyainkra gyakorlatilag alkalmazza. Pár nap múlva piacra jut e sorok írójának a Jásziéhoz hasonló szempontok szerint már tíz évvel ezelőtt megírott (2. cím — kiadásában) *Dunai Konföderáció* címet viselő könyve. S ugyanakkor, amikor az államilag elismert hivatalos tudománnyal ellentétes emez írások a nemzeti erőszak elméletét okfejtésekkel döntenek meg, száguldanak egymás nyomába az erőszakrendszernek végső gyökérszárait is kiirtani hivatott események: a rettenetes fegyverkezés közepette is mondhatni, minden vérontás nélkül alakulnak meg a Monarchia romjain magukat függetlenítő nemzetiségek nemzeti tanácsai, diadalmaskodnak a wilsoni elvek, az éppen megalakult királysági magyar kormány mindjárt hatalmát veszíti, s egymásután születnek a kis köztársaságok, hogy végül is — remélhetőleg — egyetlen nagy Dunai Köztársaságba tömörüljenek.

Am, ha ujjongó örömmel jegyezzük is fel az öldöklő satáni és az építő isteni elemekből összetevődött népindulatoknak a pokolítól az emberséges irány felé való visszavonhatlan átterelődését, ez az örvendezés nem tehet bennünket télenekké az újjászervezkedés bokros teendőivel szemben.

A magyar nemzetet a Középduna medencéjében (Európának a népvándorlás kezdete óta a mai világháború végéig ez

állandóan leginkább veszélyeztetett helyén) eddig az birta megtartani, hogy a társadalmi, politikai, gazdasági fejlődés elkerülhetién változásait — a változások ellen mindenkor nagy számmal tiltakozó pogány Gyulák vagy önhaszonleső Pecsovicsok dacára — kellő időben fölismerve, azokhoz okosan alkalmazkodott, még mielőtt arra világpolitikai környezete nemzeti léte megsemmisítése árán kényszerítette volna őt. A régi magyar államszerkezet vérontó világviaskodás végén összeomlott, hogy a magyar nemzet már ezeréves élete külső megsemmisülésének veszélyét elkerülve, újjászülessen. Van azonban a megsemmisülésnek, az államot erőszakkal széttagoló és letipró külső módján kívül egy belső, kulturális módja is, mely a nemzetnek erkölcsi világmisszióját, népnevelő jelentőségét, gazdasági s majdan politikai életképességét bénítja meg. Nos, — ha nem is katonai erényeinknek, hanem az emberiségi fejlődésnek következményeként — minél bizonyosabban elvonultak fejünk fölül a külső megsemmisülés villámfelhői, annál könnyebben közelíthetünk a belső megsemmisülés örvényei felé.

A hadviselő felek közötti pártkülönbség nélkül a világ minden népe azt hangoztatja, hogy e rettenetes idők nem' múlhatnak el egyfelől a közállapotoknak a viselt szenvedésekért némi kárpótlást nyújtó megjavulása, másfelől a politikai és közgazdasági viszonyoknak olyan változtatása nélkül, amely változtatások az emberiséget érhető hasonló világkatasztrófáknak elejét vegyék. Nos, van-e a földön állam, melynek a javítások iránti közkövetelésekre komolyabb méltánylással kellene figyelnie, mint kettős monarchiáknak avagy Magyarországnak? Hisz, — bármennyire más mozgató erők hajtották a nagy nemzeteket a háború folyamán egymás öldöklésére, — maga az egész világegést lángralobbantó zsarátnok itt minálunk, a mi nehéz, bonyolult államfejlődési körülményeinkben fogott tüzet.

Nem természetes-e hát az a követelés, hogy mindenképp mi igyekezzünk minden erőnkkel apasztani a bennünket kiirtással fenyegető háborús tűzvésznek környezetünkbe eső gyújtó anyagát!

Mi módon, minő eszközökkel lehetne azonban a Kárpátoktól, vagy éppen a Balti-tengertől le az Égei-tengerig az itt keverődő s már külön nemzettagokba tömörülő sokféle nép vágyait, érdekeit, önfenntartási és művelődési szükségait akként hozni összhangba, hogy e népkeverék sokfélesége ne katasztrófális politikai robbanásoknak, összeütközéseknek, hanem a sokféleségből kiválható nagyobb lendületű haladásnak váljon éltető elemévé.

Az egyes nagy nemzetek műveltségének kifejlődésében a történetírás oly gyakran igazolta már a helyességét annak a megállapításnak, mely szerint épp a sokszerű összetételű nemzetek tanúsítanak legnagyobb fejlődési képességet, hogy időleges nehézségeink dacára saját magunknak és szomszédainknak a nyelvi határok szerinti elkülönülés után is fennmaradó kevert néprajzi jellegében inkább szerencsét, mintsem szerencsétlenséget kellene látnunk.

Mindenesetre van egy igen lényeges, politikai következményeiben nagy horderejű különbség az egymást kölcsönösen

megtermékenyítő idegen népelemek régebbi és mai keveredési módja között. A művelődésnek régebbi, jobbágy- vagy éppen rabszolgarendszerű korszakaiban a munkások urai és a közművelődés munkásai önkényt, örömmel olvadtak bele más fajú nemzetek egységébe. Megtehették s megtették ezt azért, mert a nehéz termelő munka mindennapi gondjától szabadon, kíváncsian szórakozás számába ment az idegenajkú nemzet államnnyelvének az időtöltő megtanulása, másfelől azonban az osztályuralmi kizsákmányolás egészen a faji vagy nyelvi tekintetektől mentes rendi elveket követte. Hanem a népek önkormányzati rendszerének általánossá válása ezt a helyzetet végleg megváltoztatta. A közműveltség hordozói ugyanis most már nem a kevés kiváltságosak, akik könnyen és készséggel alkalmazkodtak az államfenntartó nemzet igényeihez, hanem a milliókat számláló tömegek, amelyek — a társadalmi és politikai alkalmazkodásnál sokkal fontosabb létfenntartási teendőkkel lévén elfoglalva — maga az állami berendezkedés köteles és kénytelen e tömegek szükségéhez alkalmazkodni.

E tagadhatlan nehézségek fennforgása dacára a magyar nemzet állami fennmaradása megköveteli azt, hogy a nemzetiségeknek régi határainkon belül bekövetkező állami önállósulása után is kiküszöbölhetlen nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésére valami állandóságot ígérő, gyökeres intézkedés történjék. A legnagyobb oktalanság lenne bevárni azt, amig az egyfajú népek államalkotó tömörülésének az Oroszbirodalom felbomlásával megindult folyamata akként hatolna át hozzánk, hogy — a régi sérelmekről ösztönzötten — tőlünk elzárkózó délszláv, román, tót országrészeket szakítson ki a magyar államterület kerek egységéből. Sokan úgy vélik, hogy Monarchiánknak az Adria-tengeri kijáratától s a mihozzánk való behozataltól Szerbiát elzáró politikája volt a legfontosabb ok, amely ezt ellenünk halálosan kétségbeesett gyűlölködésbe hajtotta. Képzeljük el hát, minő hatással lenne a magyar nemzetre az, ha az adriai kikötőket magába kebelező Délszlávia hasonló módon zárna el bennünket a tengertől, amint mi zártuk el Szerbiát. Szerbia még mehetett a tőle távolabb fekvő Szaloniki felé, nekünk ellenben többé sehol tengerhez jutnunk nem lehetne.

Maga az a közismert tény is, hogy a világháború két vezérlő verekedője, a német és az angol nagyhatalom gazdasági és uralmi versengés miatt vívta pusztító tusáját, viszonyainknak állandó békét biztosító rendezésénél a gazdasági és kormányzati szempontoknak előtérbe tolását követeli.

Gazdasági szempontból a demokratikus fejlődésnek egyik fontos követelménye a mindennemű vámokat eltörlő szabadkereskedelem. A vámok ugyanis nemcsak a külpolitikában szítanak veszélyes indulatokat, hanem — a gazdasági osztályuralomnak egyik legkegyetlenebb fegyvereként — a belső békének is állandó veszélyeztetői. Mert minél világosabban ismerik fel a vagyontalan néptömegek azt, hogy a vámok, árdragító hatásuknál fogva, nem egyebek, mint a vagyonos termelőknek nyújtott mesterséges kedvezmények a csak munkájukkal rendelkező és csupán fogyasztó munkások rovására, annál nehezebben fogják tűrni a kizsákmányolásnak ezt az

állandó üzését. Minthogy ekként a vámkérdés a békés politikai berendezkedésnek egyik főfontosságú kérdése, érdemes áttekintnünk a szabad kereskedés mellett és ellene felhozható érveket.

A vámok védelmezőit a vámoknak következő, állítólagos előnyei támogatják:

1. A vámok kizárják vagy csökkentik a külföldi termelés versenyét s ezzel megkönnyítik a hazai termelés kifejlődését.

2. Emelik a termelők nyereségét s ezzel együtt a munkabéreket is.

3. Gyarapítják az állam pénzügyi bevételeit.

4. Fokozzák az állam gazdasági önellátó képességét és ezáltal más államoktól függetlenítik.

5. Élénkítik a vállalkozási kedvet.

6. Csökkentik a közvetítő kereskedelem körét s a távoli szállítással járó költségeket.

7. Előmozdítják a közjólétet.

Ezek az itt felsorolt vámvédő érvek tarthatatlanok a következő okokból:

1. A hazai termelésnek csak a védelem nélkül is versenyképes irányban való fejlesztése kívánatos, mert a csak vámvédelem mellett üzhető gazdasági foglalkozások üzése olyan erő- és tőkepazarlást jelent, amelyért nem kárpótolnak — az általános gazdasági megerősődéssel vámvédelem nélkül is létrejövő — új termelő telepek. Politikailag pedig éppen ezek a versenyt kizáró rendszabályok a békés termelést megakasztó, megsemmisítő háborúknak fontos okai.

2. A vámok árdragító hatására a munkabérek rendszerint nem emelkednek sem a fogyasztási cikkek árával, sem a vállalkozók vagy tőkések nyereségével egyenlően, következésképp a látszólagos munkabéremelkedés tényleges munkabércsökkenés, mert az árkülönbséget a termelők maguknak tartják meg.

3. Az állam pénzügyi bevételeit közvetlenül tényleg gyarapítják, közvetve azonban sokkal nagyobb mértékben csökkentik. Az államnak legfőbb jövedelmi forrása ugyanis a fogyasztási adók, amelyeknek a hozama — természetesen — a fogyasztás mennyiségétől függ. Amde az árdragító vámok a nép zömét tevő kisemberek fogyasztását nagy mértékben csökkenti, amivel szemben alig számbavehető csekélyesség a kevés nagytermelőnek az árdragulásból következő fogyasztásemelkedése. Hisz pl. Magyarországon az eladásra termelő 100 holdasnál nagyobb birtokosok a birtokosok összes számának egy századrészét sem teszik ki. Úgyszintén az iparban, az egész ipari termelésnek mintegy kétharmadát előállító nagyiparosok az összes iparosoknak csupán 0,8 percentjét teszik.

4. A gazdasági önellátó képességnek a vámok következtében való fokozódása szintén csak látszólagos. A vámvédelem ugyanis azáltal, hogy a vagyontalan fogyasztók zsebéből nagyobb mennyiségben vándoroltatja a pénzt a tőkések kasszájába, kevés nagytermelő üzem megerősödését elősegíti, de a nagy tömegek elnyomórítása árán, míg másfelől maguk a nagytermelők is csak a vámvédelem mellett bírnak megenni. Holott szabad kereskedés mellett az alacsony árak a tőkeképzést oly módon teszik lehetővé, hogy az általános

vagyonosodás közepette a termelésnek vámvédelem nélkül is életképes kifejlesztését megkönnyítik.

5. A vállalkozási kedv élénkítése nem engedhető meg azon az áron, hogy egy egész nemzet fogyasztó és munkás közössége áldozatul dobassék néhány ezer nagytermelő nagyobb hasznáért. Viszont a szabadkereskedelemmel járó nagyobb népjólét a vállalkozásnak hasonlíthatlanul tágabb teret, több alkalmat nyújt.

6. A közvetítő kereskedelem és költségeinek csökkenése csak viszonylagos gazdasági jó, mert ha pl. a közvetítés meg a szállítás költségeinek a beszámításával az Egyesült-Államokból itt eladott írógép olcsóbb, mint az itt előállított, akkor célszerűbb azt onnan venni. Azonkívül az idegen államok gazdasági érdekeinek kereskedelmi összefonódása hatalmas eszköz az államok nemzetközi egyesülésére, holott a vámok hatása éppen az ellenkező.

7. Mindezekből világos, hogy a vámok a közjólétnek, közvagyonosodásnak nem előmozdítói, de éppen legveszedelmesebb akadályai. Már pedig a jövőben, miután minden nemzet tanítja saját fiait olvasásra és a leírt gondolatok befogadására, miután minden nemzet összes fiai munka- és harci erejének felhasználásával kénytelen önmagát fenntartani, miután minden nemzet beleszólást enged a tömegeknek az állampolitikai kérdésekben: nem képzelhető el az, hogy a népek a saját jólétüket tervszerűen megrontó rendszabályokat sokáig tűrhették.

A nemzetközi kereskedés vámmentes szabadságát így a világfejlődés elkerülhetlen következményéül ismerjük fel. Wilson, a béke diktátora ismételten és különös nyomatékkal követeli az általános béke biztosítójaként a szárazföldi és tengeri kereskedelem garantált szabadságát s mindennemű gazdasági harcnak (hacsak az nem fegyelmi eszközül szolgál valamely engedetlen állammal szemben) a lehetetlenné tételét. Ez év január 8-án felállított 14 békepontja közül kettőt (a 2. és 3.), a szeptember 27-iki öt pont közül pedig egyet (a 4.) szentel e tárgynak, önként érthető, hogy kárpáti és balkáni szomszédainkhoz való gazdasági viszonyaink rendezésénél is ezt az elvet kellene követnünk. Megtehetnők ezt annál könnyebben, mert a magyar nemzet szellemi és gazdasági tőkékben egyaránt gazdagabb a balkáni országoknál, amelyek pedig együttesen 22 milliónyi népességet és 475 ezer négyzetkilométert meghaladó méretükkel úgy nyersanyagok beszerzésénél, valamint ipari készítmények elhelyezésénél Magyarországnak csaknem olyan jó piacául szolgálnának, mint Ausztria. De másfelől, vámközösség mellett, a tőkékben szegényebb ország a közösségből nem kevesebb előnyt élvez, mint a tőkében erősebb, mert hisz a fejlettebb ipar olcsóbb termelvényeihez, termelőeszközeihez való könnyebb hozzájutás, nemkülönben a tápszereknek és más fogyasztási cikkeknek az olcsósága több munkaerőt szabadít fel tokeképzési célokra. Ahol ugyanis — mondjuk — heti hat nap munkájából csak három napnak a munkáját kénytelen valaki ruházati, háztartási cikkei, tápszerei s más szükségletei beszerzésére fordítani, ott az illető háromszor annyit fordíthat új javak előállítására szolgáló

tőkék gyűjtésére, mint másutt, ahol a heti 6 munkanapból 5 nap munkáját emésztik fel a fogyasztási cikkek.

Magyarország gazdasági, politikai, művelődési szempontból egyaránt, nemcsak földrajzi centrális helyzeténél fogva, de különösen népességének néprajzi összetétele következtében egyenesen rendeltetve látszik arra, hogy az Egei-tengerig terjedő új államsoportosulásnak magjává legyen, amint másfelől a kettős monarchiából kiszakadó államok együtt hivatottak arra, hogy a germán-latin nyugatot a szláv-tatár kelettel békésen összekapcsolják. A Kárpátok hegyrendszerének belső kerületéből minden vízer le, a Balkán felé tart, mintegy mutatva az útirányt, amely felé a vizek útját követő civilizálási munkának haladnia kell. A régi Magyarország népességéből a magyarokéval egyenlő számban vannak a más fajúak: németek (2 millió), románok (3 millió), tótok (2 millió), horvátok (közel 2 millió), szerbek (1 millió), rutének (félmillió), mintegy avégett, hogy személyi közegül szolgáljanak a velük rokonfajú államok föderális kapcsolódásának, valamint a fejlettebb német iparosodás keletre való továbbításának.

A régi Ausztria föderális államszerkezetét tartva szemelött, annyi mindenestre bizonyosnak látszik, hogy minálunk, az átalakuló Magyarország területén sokkal nagyobb stabilitású államszövetség lenne létesíthető a balkáni országokkal, mint aminőt Ausztria képez a tartományaival. Itt nálunk ugyanis a politikai rend felbomlásának a veszélye nélkül megvalósítható a nemzetiségek államszövetségi képviselőinek az a terve, amely abban az Ausztriában, ahol a leggyöngébb nemzetiség is viszonylag erősebb, mint nálunk a legerősebb, megvalósítható nem volt. Nálunk az állami rend biztosságának minden kockáztatása nélkül meg lehet és meg kell adni a volt nemzetiségeknek azt a jogot, hogy necsak magán-, művelődési vagy gazdasági, de közjogi célokra is államszövetségileg szervezkedjenek. Meg lehet engedni, sőt elő kell segíteni a nemzetiségeknek az államszövetség és a szövetségi törvények határain belül való olyan szervezkedését, amely a nemzetiségek mindennemű érdekeit képviseli és előmozdítja. Az idegen államokban élő s azt igénylő nemzetiségi polgároknak lehetővé lenne téve az, hogy fölvétethessék magukat az arra a célra készülő szövetségi nemzetiségi névjegyzékbe. E névjegyzék alapján aztán nemcsak kulturális önkormányzatra rendezkedhetnek be minden nemzetiségi kisebbség, de szövetségi képviselőket választhatna, ügyei legfőbb vezetésére központi tanácsot állíthatna, saját hivatalos kiküldöttje, esetleg minisztere által pedig a szövetségi államigazgatás irányítását saját jóléti céljai szerint befolyásolná.

A szövetség másfajú lakosságával kevert nemzetiségeknek ilyen szervezkedése két nagyfontosságú célt érne el. Egyik az lenne, hogy az a tekintélyes mennyiségű értékes energia, amely most a nemzetiségi súrlódásokban őrlődik fel, ily módon produktív gazdasági vagy erkölcsi célok szolgálatában értékesülhetne s egyszersmind megszűnének — az őket előidéző erők rendszeres felhasználásával — maguk a súrlódások. De épp oly eredményesen lenne elősegíthető e szervezkedéssel a balkáni államokat egyetlen dunai konföderációba

vonó másik fontos cél. E szervezetek ugyanis mindenkor kész, természetes közvetítők lennének a rokonfajú föderális állam külön ügyeiben, valahányszor valamely tagállam és az államszövetség egésze között ellentétek merülnének fel.

Magának a központi szövetségszervnek a megalkotására a régi görög városszövetségektől egészen a német birodalmi alkotmányig elég választék található olyan szerkezet kiépítésére, amely a szövetkező államok együttműködését a tagállamok jogainak csorbítása nélkül biztosíthassa.

Magyarországnak legnagyobb érdeke — gazdasági és nemzetiségi okokból egyaránt — a Romániával és a Délszláv-Állammal való kapcsolódáshoz fűződik. Romániának — noha a magyarországit is felülmúlóan rossz birtokmegosztása a gazdasági fejlődésnek egyáltalán nem kedvez — a háborúelőtti kereskedelmi forgalma jelentékenyen nagyobb volt, mint a többi balkáni államoké együtt. Amíg ugyanis 1911-ben egyedül Romániának a behozatala 492 millió márkát, a kivitele pedig 560-at tett ki, addig a más négy balkáni állam együttesen is csak 420 milliónyi behozatalt és 373 milliónyi kivitelt mutat ki. A Románia és Magyarország között fennforgó árucserét tehát igen nagy arányban gyarapíthatná e forgalom akadályainak a vámok félretolásával való megszüntetése s ezzel a román forgalomnak túlnyomó mértékben Magyarországra való terelése.

Am ha Románia adott állapotai alapján teszi kívánatossá a vele való szövetkezésünk keresését, Bulgária viszont fejlődési tempójának — külkereskedelmi forgalma legnagyobb mérvű emelkedésében gazdaságilag is mutakozó — kitarító gyorsaságával a jövőre jogosít fel nagyobb reményekre. A Szerbiát, Dalmáciát és Fiúmét is magábaölelő Délszlávia egyedüli utunk lesz az Adriához. Amellett — nemzetiségi érdekeltségen kívül — főleg ama fontos földrajzi helyzeténél fogva bír kiváló jelentőséggel, hogy bírja a Vardar-, különösen a felső Vardar-völgyet, a Közép-Balkán stratégiai kulcsát (Rigómező!) és a Szalonikibe vezető legjobb útvonalat.

Görögország mérsékeltövi országainknak a meleg délszaki és keleti országokkal való kereskedői összekapcsolásában tölten be egy ránézve is, miránk nézve is előnyös szerepet.

Mostanában a földgolyónak minden népe sorsdöntő órákat él; minden eddigi fejlődésformával ellentétes, azzal az új világkorszakot jelentő különbséggel, hogy amíg eddig a nagyobb népek saját előnyeik szerint döntöttek a kis népek sorsa felett ez utóbbiak rovására, most minden legkisebb nép saját maga dönt önsorsa felett legjobb belátása szerint.

Vajjon e helyzetben a magyar nemzet (melynek emberirtó feudális és kapitalista arisztokráciája szuronyra, bitóra, börtönre és lelkiismeretvásárra támaszkodott, iszonyú osztályönzése a nemzetiségek dühét még inkább maga ellen ingerelte, mint a magyar munkásosztályét), vajjon a magyar nemzet számíthat-e legalább a történelmi határain belül függetlenül nemzetiségek biztos államszövetségi csatlakozására? Am, ha a nemzetiségek államjogi állásának megváltozásával párhuzamosan nem válhatna a magyar nemzetre is véglegessé az alkotmány és közigazgatási rendszer teljes demokratizálása,

akkor valóban hiú ábránd lenne a volt nemzetiségek bármi szövetkezési hajlandóságáról álmodozni. Maga a nemzet jövődő kormányzására hivatott nép azonban (a vagyontalan munkások, a 99,1 percentnyi kis- és törpebirtokos a 0,9 percent közép- és nagybirtokossal szemben, valamint az osztályuralomban nem érdekelt értelmiségi, iparos és kereskedő osztály) mitsém vétett a nemzetiségek ellen haragjuk kihívására. Másfelől a magyar nemzetnek az őt környező kis népekénél erősebb kultúrája, sűrűbb közlekedési hálózata, nagyobb tökebsége, barátságos érzülete, virágzóbb művészete mind egy-egy vonzóerő az újonnan alakuló államok szövetkezésére, avégett, hogy immár függetlenül művelődésüket a gazdagabb magyar műveltségéből megtermékenyítsék. Ily céllal az államszövetségi egyesülés megtörténhetik a volt nemzetiségek minden erkölcsi kisebbsége nélkül. Mert ha ők az idősebb testvérm nemzet nagyobb erejétől háttérbe szorultaknak is érezhetnék néha magukat, viszont maguk sajátos faji képességeikkel válnának ki fölöttünk.

Végül még egy biztatása a jövőnek! E világháború befejeződési módja nemcsak a militarizmus erőszakos osztályuralmi rendszerének, hanem e rendszer alapját, termőtalaját képező anyagelvű világfelfogásnak is bukását jelenti. Mert valamint az egyes embernek ahhoz, hogy a természettörvények szigorú következetességével legyen magaviseletében erkölcsös, öntudatlanul is biztos meggyőződést kell táplálnia a természeti rend hibáit, fogyatkozásait jóvá tevő természetfölötti világrendről: lágy a nemzetek is most már visszavonhatlanul — mert általánosan — belátták, hogy mindaddig, amíg a szeretettől vezérelt, kölcsönös emberbaráti segítség helyett a ragadozó gyűlölet oktalan szenvedélyeit követik magaviseleti szabályul, mindaddig a saját maguk és szomszédjaik vesztére élnek.

Osztern Salamon Pál: Az iszlám bölcselete.

(Folytatás és befejezés.)

III. Az orientalizált platonizmusban felolvadó peripatetika, úgy amint e késői görög bölcselet enciklopédikusságával egyetemben szyrek és arabok elsajátították, mindenestől az iszlám bölcseletévé, Aristoteles maga pedig, kinek a nevével ennek a bölcseletnek egész eklektikája össze volt forrva, az iszlámban, katexochén, „a filozófussá” lett. Logikája révén, amely — mint láttuk — az iszlám teológiájának kitűnő metódikai eszközt szolgáltatott; metafizikája révén, mely egy személyes isten tanában kulminál, tehát éppen *vallásos* motívumok azok, melyek a Stagiritát oly közel hozták a mohammedánok lelkéhez és csakhamar rokonszenvenné tették rendszerét. A hellenisztikus peripatetika az iszlám eszme körébe kapcsolva a továbbiak során azután nem is igen módosult. Mert az iszlám bölcseletének alkotásai egytől-egyig nem is produktív, mint sokkal inkább *reproduktív* szellemi tevékenység termékei. Az elsajátított görög gondolkodásnak nem valamely önálló, új feldolgozását, hanem az eredeti szellemi táplálék „megemésztésének” sajátságos folyamatát³⁸ mutatják. A mohammedán bölcselek sohasem lépnek fel azzal a pretencióval, hogy az ujjplatonikus kommentárok kifejtésében előadott aristotelesi hagyományok alapján, valamely új rendszert építsenek fel. Sokkal szerényebbek. Aristoteles szerintük maga a bölcseleti tökéletesség; nem hogy továbbfejlesztésre, de még csak módosulásra sem szorul. Az iszlám ama nagy és igazán eredeti gondolkodója, ki Aristoteles reprodukálásában még a legtöbb önállóságot mutatja, Ibn Kösd (Averroës) is, a fizikához írt „nagy” kommentárjában azt mondja, hogy a mester tanításaihoz semmi olyan hozzátennivaló nincs, ami figyelemreméltó volna.³⁸(a A bölcselet az iszlám e gondolkodóinak felfogásában, Aristoteles írásaiban végleg le van zárva; a tudományos igazságoknak végleges kinyilatkoztatását képviselik, melyeket — akárcsak a Koránban kinyilatkoztatott tanokat — a csalhatatlanság nimbusza vesz körül. Aristotelesnek hódoló, szinte vallásos tiszteletük versenyez az imádásig menő tisztelettel, mely körül-

³⁸ „Der Verlauf ihrer Geschichte (t. i. a mohammedán filozófiáé) ist mehr ein Verdauungs- als ein Zeugungsprozess”, mondja de Boer id. m. (*Zur Einleitung*) 32. 1.

³⁸ a) L. Munk: *Melanges de philos. juive et arabe*, 314. 1.

veszi a prófétát,³⁹ és miként a teológusok a Koránnak csupán interpretátorai, *önállóan* magyarázóik, úgy a „filozófusok is, csupán csak egyszerű kommentátorai akarnak lenni a mesternek. A folytonos reprodukálásban kimerülő bölcselkedésnek megfelel azután a szinte monoton egyöntetűségnek ama képe, melyet a mohammedán bölcelet mutat virágzásának ama három-négy százada alatt, melyet a bölcelet *produktív* korszakának nevezhetünk. Keleten és Nyugaton lényegében mindig ugyanazok a dolgok foglalkoztatják az iszlám bölcselőit. Ugyanazt tárgyalják, ugyanazt fejtik ki, egyik átveszi a szót a másiktól; de a zsenialitás eredetiségének fel-felvillanásai sohasem olyan természetűek, hogy a folytonos „kommentálás” annyira kizökkennék a megszokott útnak újból meg újból végigtaposott kerékvágásából, hogy a hagyományos gondolkodás miattuk kikanyarodni volna kénytelen egészen új utakra.

Amde ama „megemésztés” reproductivitásának mégis némi sajátosságot kölcsönöznek bizonyos dolgok, melyek a késői görög bölcelet merő visszhangját egészen jellegzetessé teszik az iszlám bölcséletében.

A lehangyaltó ókor görög gondolkodásának az iszlám mentalitásába való belekapcsolásán kívül e filozófia legszembeötlőbb karakterisztikumát az aristotelesi hagyományok egy-némely tisztába nem hozott pontjának különös kifejtése képezi, amelyben Aristoteles és kommentátorainak szinte szolgai kopírozása, meglepően hat, a koncepciónak — nem annyira az értelem, mint inkább a képzelet koncepciójának — merész önállóságával. Aristoteles tanításai között — tudvalevően — nem egy van, melyet a nagy filozófus nem fejtett ki elég világossággal; s amelyre nézve már a régebbi kommentárok, egyrészt nem értettek egyet egymással, s amelyeknek a megfejtését, másrészt, meg sem kísérelték egyáltalában. Aristoteles bölcséletének e homályos pontjai közül a mohammedán peripatetikusok figyelmét *kettő* különös erővel ragadta meg. Az iszlám filozófiájában — és ennek révén a keresztény középkor bölcséletének történetében — a *Metafizika* XII. fejezetének 8. és a *Lélekről* írt III. könyvnek 5. fejezete kiemelkedő jelentőségre tettek szert.

³⁹ A mohammedán tradícionális, mely idővel a nem-teológiai jellegű tudományokat is hatáskörébe vonta, Muhammedet filozófiatörténeti tekintélynek tünteti fel és filozófiai princípiumokat vezet rá vissza. (L. legújabbán Tor Andrae: *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde*. 188 1. (Stockholm, 1917.) — A kitűnő monográfiát, mely habilitacionális dolgozatul egyelőre kézirat gyanánt van kibocsátva, Goldziher Ignác tanár úr szíves köszönetemet megnyilvánítani kedves figyelméért. — A mohammedán köztudat Aristotelesnek a lelkeket meghódító tekintélyétől a próféta tekintélyét mindinkább veszélyeztetve látta. A mohammedán tradícionális indítatva érzi magát, hogy a próféta szájába bizonyos kijelentéseket adjon tekintélyének ellensúlyozására. A mohammedán aristotelika virágzása idején támadnak az olyan mondások, aminő pl. a prófétának az a kijelentése (*badith*), hogy „Én (Muhammed) vagyok az én népemnek (a muszlimeknek) az Aristotelesé” (1. pl. *Ichivân esz-Szafâ* IV. k. 47. old. fent.)

A *Metafizika* illető passzusaiban Aristoteles, kiindulva az állócsillag-ok szférájának egyszerű megfordulásából, az ezt mozgató, de önmagában mozdulatlan istenségnek; a bolygók körforgásából pedig ugyanilyen, ezeket mozgató, de önmagukban mozdulatlan „mozgatók” feltevéséhez jut el. Az örök mozgásnak az „örökkévaló Egyhez” való viszonyából kiindulva Aristoteles arra a következésre jut, hogy az egy Istenen kívül, annyi saját természeténél fogva örökkévaló lénynek kell lennie, ahány ezen önálló körforgást végző égi testek számának felel meg. „Hogy ilyen lények vannak — úgymond Aristoteles —, az világos; és pedig van egy ily első lény, egy második meg egy harmadik stb., amint a csilla g- zatok sorrendben következnek egymásután...” Hogy amaz Egy és a többi mozgató istenség között micsoda viszony, nevezetesen: mi-féle alárendeltség viszonya áll fenn, azt Aristoteles nem mondja meg. Aristoteles pedig, aki nyilván érzi, hogy az empiria talaját el hagyva, a képzelet birodalmába tévedt, az „isteni” dolgokról való elmefuttatást megszakítva, hirtelen fordulattal, megfelelő vonatkozású matematikai és asztronómiai hagyományokra tér át. A VIII. könyvnek a végén azután újból rátér ezekre a dolgokra: azt mondja, hogy régi monda szerint a csillagok isteni lények és hogy az isteni feloleli az egész világot. „A többit — úgymond — a néphit, a törvény és a közérdek mondaszerűen szötte bele..., amihez még rokon dolgok járultak, amelyek következtek belőle...”

A *Metafizika*nak eme, Aristotelesnél egészen szokatlan, *fantasztikus* passzusa lett az iszlám, bölceletének egyik legkimagaslóbb mozzanatává, melynek a kifejtésére a mohammedán bölcselők rávetették magukat egész energiájukkal. Mint-hogy a peripatetikát *újplatonikus* tanok világításában ismerték meg, e passzus homályának eloszlatására misem volt oly közelfekvő, minthogy az égi testek mozgására vonatkozó teóriát összekössék az emanáció és a hypostasisok újplatonikus tanával. Csak magának Aristotelesnek „igazi” felfogását vélték tolmácsolni, midőn ama „mozgatókat”, a *szférikus intelligenciák* egymásután következő kisugárzásában, e célból, *hierarchikus* rendbe illesztve tüntették fel. A mohammedán bölcselők *kozmológiája* az újplatonikus emanáció e rendszerén épült fel. Istenből kisugárzás útján árad ki először is a többi szférákat magábfoglaló legnagyobb szféra, ebből az állócsillagok szférája, emeből meg egyenként a hét bolygó szférája. Isten ebben a hierarchában az *első* legfőbb intelligencia; istenek a szublunáris világon uralkodó emanációja, a „*szeparált intelligenciák*” vagy *szubstanciák* sorában e hierarchiának *utolsó* tagja. Az örökkévaló „mozgató Egy”-ből kiinduló mozgást eme kisugárzás folytán a szférikus intelligenciák egymásnak tovább adják, az utolsó „intelligencia” végül közvetíti a szublunáris világgal. E szférikus intelligenciákat, az iszlám bölceletének e kidolgozásában, a vallásos érzés- és gondolkodásmódna maxima hatja át; a földi áhítat ihletszerű lelki állapotának tökéletességével vannak felruházva. Az univerzum *ptolemaeikus* képének Aristoteles *fizikájával* való kapcsolatában pedig, a körforgásban egy szublimis vágy jut kifejezésre, mely a szférikus intelligenciát egy metafizikai *cél* irányába hajtja. Az intelligenciák mint a legfőbb való kisugárzásai, egyfelől, ettől fokozatosan messzebbre távoznak; ugyanekkor azonban, ellenállhatatlanul, kisugározatásuk forrásához a legfőbb valóhoz igyekeznek. A legfőbb valónak lényegében nem csök-

kenő megnyilatkozásai azonban, tekintet nélkül arra, hogy kisugározatásuk forrásához közelebb avagy távolabb esnek, elragadtatott hevületűek ugyanazon erejével a legmagasztosabb eszmény, Isten után esengenek. „Tiszta” áhíztásuk, értelmük „tisztá” aktivitásának felel meg, mely a képzelettől és az érzéki benyomásoktól meg nem zavarva, gyengítetlenül tovább működik öntevékenységében. A szférikus intelligenciák mellett „önmagukat gondoló” gondolkodó lények. De nemcsak önmagukat ismerik; tudják mindazt, ami végbemegy az alattuk levő szférák világában. A szférikus intelligenciák ekként, aszerint, amint a legfőbb valóhoz közelebb, avagy távolabb állanak, fokozatosan többet, illetve kevesebbet tudnak az univerzumból. Az örök Egyhez legközelebb álló intelligencia tudása a legteljesebb ...

Az iszlám bölcséletének egy másik különlegessége, nem kevésbé ábrándos lélektana,⁴¹ mely szorosan bekapcsolódik a szférikus intelligenciák tanába. E ponton Aristotelesben eredetileg benn nem foglalt dolgoknak az Aristotelesbe való belemagyarázásáról már kevésbé lehet szó. Aristoteles pszichológiájának kifejtése inkább arra mutat, hogy a jóhiszemű interpretáció Aristoteles behatóbb megértésére szorítkozik, és pedig magának az aristotelesi *eredetinek* alapján.

A lélekről szóló opusnak már jelzett darabjában Aristoteles kétféle *nous*-ról beszél. Az egyiket az anyag-gal, a másikat a matériát konkrét dologgá alakító tevékenységgel (*techné*) hasonlítja össze. „Az egyikből — úgymond — minden lesz; a másik előidéző (*poiein*) mindent...” Az utóbbi — úgymond azután — olyan, mint a világosság, mely a színek potencialitásából aktív színhatásokat vált ki. Aristoteles, kinél az észrevezés mint passzív, a gondolkodás pedig mindig mint *aktív* tevékenység szokott szerepelni, a *nous-nak* itt egy olyan felosztását használja, melyet sem tapasztalati tényekkel nem támaszt alá s amelyet bölcséletének előzményei sem rektifikálnak. Emellett Aristoteles a kis fejezetnek további kitételei során a legteljesebb bizonytalanságban hagy bennünket a passzív *nous* lényege felől, amellyel talán maga sem volt tisztában.⁴² Tájékozatlanul hagy bennünket azonban az *aktív nous* mibenlétéről is és a tőle passzívnak nevezett, de közelebről meg nem határozott *nous-nak* az aktív *nous*-hoz, való viszonyáról éppen semmit sem tudunk meg. A hasonlattal, amellyel Aristoteles, módszeres kifejtés helyett, a dolgot értelmünkhöz közelebb akarja hozni, érzékelhetőbbé teszi tán a „cselekvő” észnek azt az erejét, mely a lelki jelenségeket felidézi. A cselekvő és a szenvedő ész közötti határ nincs megvonva; nem tudjuk, hogy a kettőnek működéséi miben merül ki, nem tudjuk meg, melyek azok a mozzanatok, melyek a szenvedő avagy a cselekvő *nous*-on kívül állva, a cselekvő, illetve a szenvedő *nous*-t foglalják magukba? Amire Aristoteles egészen világosan céloz, csupán annyi, hogy gondolkodásiunk a „szenvedő” észtől szolgáltatott anyaga — az észrevezés és a képzelet — nélkül nem lehet meg s hogy a szenvedő *nous* múlandó,

⁴¹ Szinte klasszikus tömörségűnek mondható összefoglalásban tárgyalja az idevonatkozó régebbi irodalom felhasználásával Kenan *Averroës et l'Averroïsme* V—IX. fejelet 122 és k. 1.

⁴² Jegyzi meg J. H. Kirchmann: *Arist, drei Bücher über die Seele* (Philos. Biblioth., Heft 191—3., Heidelberg, 1882) 168. 1. 249. jegyzet.

vagyis a testtel együtt szűnik meg. Ezzel szemben a cselekvő *nous*-ról kiemeli, hogy passzivitás nélküli, keveretlen, merő valóság és energia, hogy a cselekvő *nous* a szenvedőtől elkülönül és ebben a *szeparált* mivoltában folytonos és örökkévaló. Akármily sűrű is a homály, mely a kritikus kis fejezetet elborítja —, amely talán a kézirati hagyomány korrumpáltságára vezethető vissza⁴³ —, több, mint valószínű, hogy Aristoteles a cselekvő ésszel, rajtunk kívül álló *nous*-t, exisztenciájában és hatékonyságában az egyes individuumtól független, önálló, *objektív*, egyetemes *világésszt* gondolt. Egy kozmikus gondolkodó szubstanciát, melynek az individuális gondolkodásban — mint Spinozánál — csak a módusai nyilvánulnak meg. Amint egy supraindividuális, egyetemes világéssznek a feltevése itt alig vonható kétségbe, úgy Aristotelest problematikussá tette éppen az, hogy — mint már mondtuk — nem határozta meg közelebbről, hogy a cselekvő *nous*-nak a hatása a szenvedő ész milyen megnyilvánulásaiban nyilatkozik meg. Ez pedig megannyi kérdésnek felvetődésére vezetett, ami tág tért nyitott a kommentálás magyarázó tevékenységének. Nevezetesen: ki kellett fejteni 1. ama objektív világész hogyan egyesül az egyéni lélekkel, 2. tisztába kellett hozni, hogy az aktív és a passzív *nous* összeműködéséből hogyan jó létre a lelki élet egysége. A kívülről beható egy és ugyanazon intellektus feltevése elkerülhetetlenné tette a kérdést, hogy 3. min alapszik a lelki élet differenciáltsága, min alapszik az *egyéniség*. Felvetődött végül a minden középkori bölcseletben elmaradhatatlan *eschatológiai* kérdés: mi rész van az egyéni léleknek az egyetemes ész halhatatlanságában, hogy van-e egyéni halhatatlanság?

Anélkül, hogy itt Aristoteles közvetlen tanítványairól is szólnánk, kiknek naiv materializmusából a metafizika túlnyomóan, a *nous* problémája pedig általában ki van kapcsolva,⁴⁵ legközelebbről a bennünket közelebbről érdeklő *későbbi* (Kr. u. III—VI. sz.) görög kommentátorokra akarunk rátérni, kiknek figyelme éppen Aristotelesnek *nous*-ra, vonatkozó fejtegetései felé fordul. E kommentárok részletező elemzése, nyilvánvaló előszeretettel az intellektusnak egy elméletét fejt ki, amelyen[^] a mester ama megjegyzései épülnek fel, melyek — meggyőződésük szerint — Aristoteles eredeti felfogását magukba foglalják. Ez az elmélet főként *Alexander Aphrodisias* „az exegéta” és Themistios fejtegetéseiben bontakozik ki egész sajátosságában. E fejtegetések a késői görög és a hatása alatt álló középkori bölcseletre pedig meghatározólag hatottak ki, legközelebbről az iszlám bölcseletére, melynek a teória szabta meg fejlődési irányát. Hogy e *későbbi* görög kommentátorok hogyan egészítették ki Aristotelesnek amaz inkább *allúzióknak*, mint világos és valóságos fejtegetéseknek tekinthető kitételeit,⁴⁶ azt amúgy általánosságban a következőkben foglalhatjuk össze.

A szenvedő ész az embernek arra való képességénél fogva, hogy a cselekvő ész afficiáltja, ismeretekre, tudásra tesz szert. Aphrodisias szerint a szenvedő ész — mint *egyéni* lelkünk — más

⁴⁴ Kirchmann u. o. 167. old.

⁴⁵ L. E. Zeller: *Über die Benützung der aristotelischen Metaphysik in den Schriften der älteren Peripatetiker* (berlini akad. értekez. 1877. 23. és kk.); Ueberweg-Lieintze: *Grundriß* I. köt. 278. és kk.

⁴⁶ „Il est bien remarquable — mondja Renan — que la theories auxquelles ils (tudniillik a mohammedán filozófusok) ont ainsi accordé la preference sont précisément celles qui n'apparaissent dans Aristote que d'une manière incidente et obscure...” *Averroës et l'Averroïsme* VII. fej. 133. l.

szubstanciából való, mint az *intellectus activus*. A cselekvő ész azonos az istenséggel. A szenvedő ész azonban szerinte inkább a negatív, az állati lélekhez van kötve. Már például Themistios szerint fordítva áll a dolog: egyéni lelkünk, a „potenciális” és alá van ugyan rendelve az állati lélek változásainak, de egyazon szubstanciából való a cselekvő *nous*-szal. Az egyéni lélek Themistios szerint halhatatlan, mint maga a cselekvő ész; Aphrodisias szerint a cselekvő ész csak *utólagos* viszonyba lép a szenvedővel és halandó, mint az ember; egyéni halhatatlanság tehát nincs. Abban azonban megegyeznek egymással, hogy a cselekvő ész valami rajtunk kívül álló s hogy az egyes lelkekben szétszóródó, általános, egyetemes *nous maga az istenség*.⁴⁷ A tökéletességre vágyó passzív intellektus az aktív *nous* után vágyódik, vagy ahogyan a késői görög bölcsélet ezt az aspirációt megformulázza, a szenvedő ész tökéletessége magas fokán a cselekvővel *egyesülni kíván* és vele *eggyé* lesz.

Az iszlám bölcselei, kik — mint már jeleztük — Aristoteles e késői görög gondolkodásban képviselt értelmezésének alapjára helyezkedtek, a mesternek lélektani gondolatait is ugyanezen magyarázat nyomán fogták fel. Mint Aristoteles hű tolmácsolói, kiknek ambíciójuk csak az volt, hogy a mester szavainak „igazi” értelmét juttassák érvényre, az újplatonizmushoz simuló peripatetika ama lélektani gondolatait frissítették fel, melyek Alexander Aphrodisiasnál körvonalaikban jelentkeztek, de amelyek idővel egy kiépített rendszer fokára fejlesztve, előtérbe tolulnak az újplatonizmus törekvései által jelzett irányban. Messzire vezetne, ha az iszlám bölcseletéről csak *általánosságban* megemlékezni kívánó fejtegetéseinkben arra is részletesen rátérnénk, hogy az iszlám filozófusai azt a feladatot, hogy Aristoteles fejtegetéseiből a pszichológiai következményeket levonják az Aphrodisias-tól jelzett irányban, hogyan oldották meg. A mohammedán bölcselek ideirányuló kísérletei nem olyan természetűek, hogy róluk kevés szóval, arányaiknak megfelelő precizitással emlékezhethetnénk meg. Amellett erre a célra *egyes* bölcselekre is ki kellene terjeszkednünk, amit ezúttal inkább elkerülni óhajtunk. Másfelől viszont a filozófia történetéből amúgyis elegendőképpen ismert mozzanatokról volna szó (pld. Averroës!) melyekre külön rámutatni talán felesleges. Figyelmünket e helyett e lélektannak ama mozzanatára fordítjuk, mely az iszlám bölcselelőinél a legerősebben van kiemelve. Az iszlám bölcselelőinek fejtegetései a passzív intellektusnak a cselekvő intellektussal ('aklu-l-fu'âl) történő egyesülésében ('ittiszál a „conjunctio”) csúcspontjukat érik el. Valamiként filozófiájuknak *legfőbb* problémája, hogy az egyén értelmi kvalitásainál fogva, melyek Istennel kötik össze, elérheti-e, hogy Isten emanációjával egyesüljön és azonossá (*eggyé*) tegye magát vele (*gnózis*), úgy egész gondolatmenetüket éppen ez az *unificatio mystica* dominálja. Azonban a késői görög bölcsélet e misztikus motívuma az iszlám filozófiájában bele van kapcsolva a szfërikus intelli-

⁴⁷ A későbbi peripatetikusok pszichológiájáról l. Ueberweg-Heintze *Alex. Aphrodisiaséről* I. k. 285.— A még későbbi peripatetikusok *nous*-theóriájáról (Themistios *nous*-theóriája II. köt. 235 és kk. kapcsolatban a mohammedán filozófia pszichológiával II. köt. 235-7.

genciák tanába. Az emanációs teóriának megfelelően, melyben a peripatetika — mint láttuk — itt bele van illesztve, Aristoteles arab tolmácsolójának misem volt olya közelfekvő, mint hogy az istenséggel Alláh-val identifikált aktív *nous*-t megtegyék a legfőbb való emanációjának. A *nous poietikos*-t az iszlám bölcselete a földi lét, a „keletkezés és az enyészet” szférájához legközelebb eső *holdszférában* lokalizálja. Az emberi intellektusnak a cselekvő intellektussal való egyesülése azután a legnagyobb dolog, amelyet ember földi életében elérhet. A legfőbb jó, „végső célja” e filozófia istent kereső etikájának. Ehhez a boldogító *unificatio mysticá*-hoz szorosan hozzátartozik az elmaradhatatlan *visio beatifica*. A földi dolgokon felülemelkedő egyéni lélek előtt az aktív intellektussal való egyesülés folyamán megnyílik a magasabb szférák világa.⁴⁸ Az extázistól megittasult ember eszmei megtestesülésükben és szemtől-szembe látja a szférikus intelligenciákat, úgy amint az emanációk hierarchiájában uralmukat gyakorolják az alájuk tartozó világregd fölött. A fennkölt régiókban szárnyaló lélek egyszerre tisztább, közvetlenebb áttekintést nyer a földi és a földöntúli dolgok felett. A kuszált és összevisszabonyolult dolgokban felismeri a jelenségek lejátszódásán uralkodó rendet és az egzisztenciájuk alapját képező lényeket, a „formákat”. A *visio beatifica*-val konvencionális kifejezést nyer, hogy az egyéni léleknek ekként része van a magasabb tudásban, amelynek élvezetében voltaképpen már Isten tudásához jutott el. Eme isteni „tudás” a legfőbb jónak a kivívása, a szellem győzelme az anyag fölött; az eszme, az igazság diadala a földön, az embert a földhöz, az anyaghoz kötő szenvedélyei, alantas ösztönei fölött... A mohammedán bölcslők fejtegetései a vizionáriusok ilyen kevésbé, vagy többé extatikus élményeinek leírásával szoktak befejezést nyerni. Minden földin felülemelkedő, rajongó lelkük merész szárnycsattogásai, misztikájuknak poetikus varázsa senkire sem tévesztheti el hatását.

IV. Ugyanazzal az általános vázolásra szorítókozó áttekintéssel, amellyel megkíséreltük a mohammedán aristotelizmus jellemzését, meg akarunk végül emlékezni arról a visszahatásról is, melyet az iszlámban az aristotelizmus idézett fel. Annál is inkább, mert a hagyományos vallás belső erőinek az aristotelizmus ellen kifejtett reakciójából a spekulatív gondolkodás-

⁴⁸ Jellegzetes és a mohammedán filozófiai irodalomban klasszikusnak mondható e vízió leírása Ibn Tufejl (XIII. századbeli spanyol-(andalúz)-arab filozófus) *Hajj ibn Jakzán* című — e sorok írójának legközelebb magyar fordításában is kiadásra kerülő — Robinzon-regényében. A híres pszichológiai regény, melyről éppen sajtó alatt van e sorok írójának egy nagyobb tanulmánya, a XVII. században latinul is megjelent Edvardus Procockius fordításában, philosophus autodidactus I. kiadása 1671, második kiadásban 1700-ban. Mindkét kiadás rendszerint hozzáférhető a nagyobb könyvtárakban.) Legújabbban: *Hayy Ben Yagdhán; Roman philosophique d'Ibn Thofail. Texte arabé... et traduction française Par Léon Gauthier* (Alger, 1900.). A vízió u. i. 93. és kk. (a francia fordításbari). Ugyané műről 1. ugyané francia szerző másik művét: *ion Thofail, sa vie, ses oeuvres*. (Paris, 1909.) 31. és kk. (*Publications des l'ecole des lettres d'Alger. Tome XLII.*)

nak egy sajátos és bölcslettörténeti szempontból mindenképpen figyelemreméltó képződménye született meg.

Amíg Aristoteles tanulmányozása túlnyomóan logikai iratokra szorítkozott, addig a mohammedán teológiai körökben *vallás* és *filozófia* között antagonizmusról nem igen lehet szó. Az aristotelesi logika, mely a megismerés forrásául egyedül a gondolkodást ismeri el, már a *régibb* időkben bizonyos tartózkodással, ellenszenvvel, sőt gyűlölettel⁴⁹ találkozott mohammedán teológiai körökben, melyek a megismerés forrásául nem a gondolkodást, hanem egyedül az isteni kinyilatkoztatást ismerték el. Az aristotelesi logika a teológiai körök gondolkodás- és érzésmódjának nem igen felelt meg; de minthogy az Organon, sem tartalmában, sem kifejezőmódjában, az iszlám tanításaiba egyébként sehol bele nem ütközött — miként hasonló okból a keresztény középkorban —, széles körökben beható stúdium tárgyát képezte, amely e körökben nagyjában nem is szűnt meg. Arról már fentebb szólottunk, hogy a mohammedán teológusok a szektáriusok tanait az, aristotelesi logika eszközeivel meszterkedő szellemeskedésükkel cáfolgatták, vagyis ugyanazon eszközökkel, amelyekkel az „eretnekek” a gondolkodás örök törvényeinek védelmébe helyezték saját tanításaikat. Ortodox vagy nem-ortodox teológusok azonban nem teheték magukévá Aristotelesnek *bölcséleti rendszerét*. E rendszer tanai csakhamar összeütközésbe kerültek az iszlámnak a Korán alap-tanaiban lefektetett *világnézetével*. Ha a mohammedán teológusok az eredeti jelentéséből teljesen még ki nem forgatott Koránnak kevésbé vagy többé hagyományos értelmére alapított hitfelfogásukhoz következtetések akartak maradni, akkor a peripatetikuskoknak Istenről, a világról vallott meggyőződését, minden különösebb fanatikusság nélkül is, eretneknek kellett nyilvánítaniuk. A világnézetek ilyen összeütközése nyomán támadt szenvedélyes kontroverziában az ellentétes felfogások egymással szemben antinomiaszerűen jegecesednek ki. A filozófusok természetesen Aristotelesnek az anyag eredetéről és a világ örökkévalóságáról szóló tanításához szegődtek.⁵⁰ E bölcselők, mint afféle jó mohammedánok, kik, tekintve környezetüket, legalább is ilyeneknek akartak látszani, kerülték azt, hogy álláspontjuk olybá tűnjék fel, mintha a Korán tekintélyét meg akarná ingatni. A Korán hagyományos

⁴⁹ L. Goldziher Ignác kitűnő berlini székfoglalóját: *Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften* (Abh. d. kgrl. preuß. Akad. d. Wiss. 1915. évf. phil. hist. Kl. Nr. 8. 1916.) IV. fejezetét (ez *Einzelausgabe* 24. és kk.)

⁵⁰ ... *Die Frage, ob die Welt anfangslos oder geschaffen sei... wurde zur Unterscheidungslehre zwischen den eigentlichen Philosophen und den Theologen, zum Schibboleth der Gläubigen und der Ketzer...* mondja M. Worms: *Die Lehre von der Anfangslosigkeit der Welt bei den mittelalterlichen arabischen Philosophen des Orients und ihre Bekämpfung durch die arab. Theologen* (Beiträge zur Gesch. d. Philosophie d. Mittelalters. Texte und Untersuchungen III. köt. 4. füz.) 12. és kk. 1.) Ugyané tárgyról újabban van Horten: *Buch der Ringsteine Alfarabi's* című fordítási műve-nek V. függelékét. (*Die Lehre von der Einigkeit der Welt* stb. ugyané sorozat V. köt. 3. sz. 301. és kk. 1.)

értelmét feláldozva bölcseleti meggyőződésüknek, ezért ahhoz a módszerhez folyamodtak, melyet a mutaziliták is oly briliánsan kezeltek, hogy tudniillik belemagyarázva a Koránba saját felfogásukat, a kinyilatkoztatás szavaiban merőben *metaforikus* kifejezéseket láttak, melyek — ha például világteremtésről van szó — csak az öröktől fogva létező anyagot „megformáló” „energiára” célozhatnak. De mint mesterüket híven, sőt vakon követő tanítványok, vallásos környezetük dacára, abbeli meggyőződésük hangoztatásától sem riadnak vissza, hogy az *Isten tudása* az általános, az egyetemes dolgokra, a *természet törvényeire* szorítkozik csupán, hogy azonban éppenséggel nem terjed ki az egyes, a különleges dolgokra. Allah — úgy mondják e mohammedán bölcselek — a partikuláris dolgok alantas világával szemben — bármily nagyok és jelentékenyek is ezek — egészen közömbös. Allah érdeklődése csak az *univerzálákra* irányul, melyeket általános jelentőségük a létnek, a történesnek különleges mozzanatai fölé emel... Isten attribútumainak kérdésében pedig — Aristoteles isten-konceptiójának megfelelően — a mohammedán peripatetikusok azt a felfogást vallják, amely felé — mint láttuk — már a racionalista mutaziliták hajlottak, hangsúlyozván, hogy az isteni lény meghatározása olyan attribútumokra szorítkozhatik csupán, melyek az *igazság* és az *elvonság* szempontjaira helyezkedő értelmet tiltakozásra készítő feltevéseket Allah fogalmából teljesen kizárják... Az absztrakt istenfogalom, mely bölcseleti eszméjük magaslatával egy szinten van — akárcsak ama racionalista mutaziliták istenfogalma — voltaképen semmiféle affirmatív meghatározást nem tűr meg. A legfőbb való lényének adekvát meghatározásául — a mohammedán peripatetikusok szerint — nem azt fogadhatjuk el, ha azt akarjuk kifejezni, hogy isten lénye miből konstituálódik meg. Ez céltalan, lehetetlen erőlködésnek bizonyulna. Sokkal okosabban cselekszünk, ha beérjük annak a felismerésével, hogy Alláhról mit *nem* mondhatunk el.⁵¹ Az ilyen „eretnek” tanokkal szemben az iszlám teológusai ama feladat előtt állottak, hogy a Korán hagyományosan értelmezett tanításainak védelmére keljenek. A teológusok polémiája — már a mutaziliták ellen intézett régibb keletű kampány során — a Korán hagyományos értelmezését nem annyira az isteni ige tekintélyével igyekezett megmenteni, mint amennyire e tekintélyt

⁵¹ A mohammedán arisztotelikusokra vonatkozó általános adatok a főbb európai szakirodalomban: A. Kremer: *Kulturg.* (1. fent). — M. Th. Houtsma: *De strijd* stb. 39 és kk. — F. Dietrici: *Die Philosophie d. Araber im X. Jahrhundert n. Chr. Aus den Schriften der lauterer Brüder* 1861—1879 közt megj. köt. bevezetéseiben. P. J. de Boer: *Gesch. d. Philos. im Islam* (1. fent). *Griechische Wissenschaft* című III., fontos és sok tekintetben új megállapításokat tevő fejezetét. (17 és kk. 1.) — Carra de Vaux gróf: *Avicenne* (Paris 1900) című munkájának terjedelmesebb bevezető része. — D. B. Macdonald: *Development* (1. fent). 161 és kk. — F. Picaret: *Esquisse* (1. fent). 168 és kk. — Legújabban David Neumark: *Geschichte der jud. Philos. des Mittelalters nach Problemen dargestellt*. I. k. (Berlin, 1907.) 117—179. 1. — Goldziher Ignác: *Die islamische u. jud. Philos.* (1. fent.)

magát is, a *logika* törvényeire hivatkozva, a görög logika eszközeivel támasztotta meg. Erről már fentebb szövelünk, mikor az *első kalámról* volt szó. Ugyané teológusoknak az *iszlám, aristotelikusai* ellen folytatott kampány során a teológusok a *limine* visszautasították a peripatetika mindianu tanításait, melyek homlokegyenest ellenkeztek a Korán tanításaival. Az ellentétek ekkor kölcsönös vehemenciával a *világ eredetének* és az *isteni tudásnak* kérdésében ütköznek össze egymással. Amarra vonatkozólag a teológusok — nevezzük őket egyszerűen *mutakallimoknak*, skolasztikusoknak (lásd fent) — a világnak, az anyagnak *időben* történt teremtése, utóbbira vonatkozólag, Allah tudásának a partikuláris dolgok ra is kiterjedő *mindentudása* mellett kardoskodtak. Hogy a skolasztikusok a filozófusokkal a harcot sikerrel vehessék fel, a vallás dogmáit ők is bölcséleti princípiumokkal alapozzák meg. Mivelhogy azonban a konfliktusok elintézése az iszlám hagyományosan értelmezett tanai javára aristotelikus alapon ki volt zárva, arra igyekeztek tehát, hogy a vallásos tanokat gondolkodóbb elemek számára elfogadhatóbbakká tegyék, egy oly logikai szükségzerűség alapján, mely egy nekik megfelelőbb bölcséleti gondolatmeneten épül fel. Az ortodox iszlám dialektikájában e célt oly világnézet szolgálja, melynek konstrukciója a görög természetbölcséletnek egyik kimagasló mozzanatára emlékeztet és minden valószínűség szerint erre is vezethető vissza. A *saját* rendszert tervelgető ortodox teológia e törekvéseit a *mohammedán atomisztika* foglalja magába, melynek a jellemzésére a következőknek kiemelésére szorítokunk csupán:

Mihelyt a filozófusok tanai a teológiai körökbe is eljutottak és újplatonikus arisztotelikájuk mindinkább foglalkoztatni kezdte, ezeknek a gondolkodását is; a teológiai spekulációban Allahról, az anyagról és a világról csakhamar ugyanazon újplatonikus felfogás honosodott meg, melyet a bölcselők vallottak. Az újplatonikus koncepció közbevetése által az Aristoteles rendszerében Isten és a világ között tátongó *dualizmus*, teológusok és filozófusok számára egyaránt át lett volna hidalva. A legnagyobb akadály, mely aa újplatonizmus közvetítése nélkül, a vallás és a tudomány összeegyeztetésének útjában állott volna, ezzel körülbelül el is lett volna hártva. Áthidalhatatlan volt azonban az ellentét ama felfogásban, melyet egyfelől a bölcselők, másfelől a teológusok a „legfőbb valónak”, a „szükségképen létezőnek” (*wâgibu-l-wugüd*)⁵² a *tökéletességéről* alkottak meg. Bármily „isteni”-nek mondják is az arisztotelikusok az intelligibilis világ elvont magasságában önmagában megpihenő, a személytelen „végoktól” magára hagyott, a kauzalitás törvényeinek korlátai közé szorított és quasi önmagától

⁵² Így hívják a mohammedán filozófusok a legfőbb valót, Alláht. Az elnevezési a való létnek a potencialitás és a szükség-szerűség” fogalmából kiinduló felosztásával függ össze. A hold-szféra alatti világ (az arisztotelikus „keletkezés és megsemmisülés” világa) után következő „szeparált” intelligenciák (szférák) világa, önmagánál fogva lehetséges és szükségképen létezik, de egy rajta kívül eső oknál (isten) fogva. Isten mint legfőbb való. szükségképen létezik és önmagánál fogva.

működő szenzibilis világ örök rendjét, tökéletlennek tetszett e koncepció a teológusoknak, és pedig ugyancsak tökéletlennek és Allah méltóságával összeegyeztethetetlennek, istenfogalmuk ama posztula túrnának a szempontjából, melyet a „legfőbb való” lényében a *szabadság*, Istennek a semmitől meg nem kötött szabadsága alkot meg. Miként a mutazilitákkal, úgy az arisztotelikusokkal szemben is az ortodox teológusok szükségesnek tartották rámutatni arra, hogy Aristotelesnek a kauzalitás és az ellentmondás elvének alávetett isten mindenhatóságáról szó sem lehet.⁵² Alláhnak szabadon érvényesülő *akarátát* nem lehet, hogy korlátozhassa valamely jóelőre megállapított *világrend*. Az univerzális lét, ellenkezőleg, az akarátát tetszése és kénye-kedve szerint érvényesítő Allah *szüntelen közrehatásában* kell, hogy megnyilvánuljon. Az isteni tökéletességnek eme koncepciója a kauzalitás és a kontradikció elvének a mindenható isteni akaratnak való szimpla alárendelésével azonban nem éri be. Plotinos, vagy a keresztény középkor skolasztikájában például Aquinói Szent Tamás az isteni tökélyt szintén minden kauzalitás és kontradikciótól függetlennek, fölöttük állónak nyilvánítja. Stabilitásukat és realitásukat azonban nem mondják illuzórikusoknak és a legfőbb való közrehatása kedvéért nem szüntetik meg. A mohammedán teológusok azonban inkább *Tertullianus*-ra, emlékeztetnek.⁵³ Az isteni *önként* elvét túlhajtva, odáig mennek, hogy az isteni mindenhatóság elve ama két princípiumot ötletszerűen áttöri, ahol és amikor ők, illetve Allah csak akarják. Ok és okozat egyszerűen nincs is — mondják e teológusok. A szenzibilis világ nem az ok és okozat összefüggésében egymáshoz sorakozó jelenségek törvényszerűségén, hanem a jelenségek *momentán*, ötletszerű, önkényes összetételén épül fel. E szenzibilis világban nem egy örök törvényeken felépülő, lezárt tökéletességű világ, hanem egy bizonyos irányba terelt, ötletszerű akarattal létrehozott alkotás nyilvánul meg. Természetes, hogy egy ilyen, minden kauzalitást negáló felfogásban nincsen hely, sem az arisztotelikus *ős- vagy végok*, sem az isteni tökéletességű, lezárt „világrend” számára. Nem is amaz *ősök* a *teremtő princípium*, hanem a közvetlenül mindenütt, mindenben közreható, a világ mindenességét teremtő *személyes* Isten. A szenzibilis világ nem a jelenségeknek, a „formáknak” szorosan egymásba kapcsolódó valamely rendjében emelkedik itt az intelligibilis világba. A lét univerzalizációja a „keletkezés és a megsemmisülés” szakadatlan-ságában nem a belső szükségszerűségben, hanem *kívülről jövő*, az Alláhtól eredő behatásokon épül fel. *Múlандóság* a szenzibilis világnak a főkarakterisztikuma, nem pedig egy stabilis világrend. Világrendről — a szó arisztotelikus értelmében — tehát szó sem lehet, mert Allah ezt a világot minden pillanat-

⁵² A kauzalitás problémájáról az iszlámban I. legújabban J. ubermann: *Das Problem der Kausalität bei dem Arabern*. (*Wiener tetschr. für d. Kunde des Morgenlandes* 1915—6 és 1916—7, folyamában; az orthodoxok állásfoglalásáról XXIX k. 327. és kk. és a XXX. k. 80. 1. és kk.

⁵³ L. Picavet, id. mű 168.

ban folyton újra meg újra teremti. A világnak bármely időpontban adott állapota és az ezt közvetlenül megelőző, avagy rákövetkező között egyáltalán semmi összefüggés sincsen.⁵⁴ *Stabilis* világtrend nem létezik — mondják a mohammedán teológusok —, mert hiszen tulajdonképpen nem is egy világ van, hanem az újra és újra teremtett világoknak átláthatatlan sora, amelyeknek mindegyike helyett, Allah, ha úgy akarná, minden pillanatban, egy nekünk szokatlant, egy-egy egészen más világot is teremthetne. Allah azonban az univerzális lét és a történetiség megszokottságát nem akarja félbeszakítani és ezért folyton egymásra üto világokat hoz létre. Csak e folytonosság, e megszokottság miatt hisszük, hogy a világ jelenségei között okozati összefüggés van. — A modern bölcselet történetébe itt önkéntelenül *Geulinx*-nek a test és a lélek relációit magyarázó *okkaszionalizmusa* ötlük eszünkbe. — Pedig ilyen nincs. Ama kiterjedés és kvantitás nélküli, punktuálisoknak képzelendő *atomok* is, melyekből a világ áll s melyeket Allah, tetszése szerint, újra meg újra teremt — melyek tehát nem állandó természetűek egyáltalában —, nem penetrálják egymást és semmi összefüggésben sincsenek egymással. De miként az atomok, úgy a dolgok tulajdonságai és e tulajdonságok szubsztátumát képező szubsztanciák sem függenek össze egymással. Ezek sem marandók, ezek is folyton változnak. Újra meg újra keletkeznek, mert Allah folyton-folyvást újra teremti őket. Amellett bármely dolognak az akcideniái bármely más szubsztanciában is jelen lehetnek. Mert miként az egész világ, úgy az összes dolgok is, egyáltalában másként is meg lehetnének alkotva, mint ahogyan vannak. Mindannak, amit el lehet képzelni, illetve amit másként is lehet elképzelni, mint ahogyan van, racionális existenciája is lehet. A tűz például éppen olyan hideg is lehetne, mint amilyen meleg; ahelyett, hogy felfelé törekszik, eszésszerűen a föld középpontja felé irányulhatna stb. ...

A dolgoknak, e teológusok szerint, egyáltalán semmiféle lényegükből, „formájukból” folyó saját természetük nincsen, amilyenről Aristoteles és a filozófusok beszélnek. A testekben, az atomokban semmi természeti erő (*physis*), semmi olyan *impulzus* sem rejtőzik, melynél fogva valóságuk netán olybá tűnnék fel, mintha *saját* törekvésük és *saját* akaratauk folytán jönnének létre, mintha quasi maguktól teremtődnének meg. A testek, magukban véve, élet, energia nélküli holt tömegek, mint maguk az atomok is, melyeket Istennek folytonos közrehatása, a testek tulajdonságainak akármely összetételében, bizonyos meghatározott számszerűséggel egyszerre, egyidőben teremt meg, hoz létre. Minthogy azonban a teológusok szerint *mindenben*, ami a világon végbemegy, Isten *direkte* hat közre, és a szó leguniverzálisabb értelmében *mindent* idéz fel; Isten a dolgoknak nemcsak pozitív állapotait, tulajdonságait teremti meg. A dolgok újból meg újból keletkeznek, Isten szakadatlanul újból teremti őket, *mert* Isten a dolgoknak *privatív* tulajdonságait is, a mozdulatlanságot, a halált, a nem-létezésüket, a nem-ismerést szakadatlanul újból hozza létre. A dolgok ezen állapotait is Isten szüntelen, de időtlen, *instantán* teremtő

⁵⁴ T. J. de Boer id. mű 59. 1.

aktussal teremti meg. Ezeknek ugyanolyan objektív, de csak *momentán* létezésük van, mint azoknak. A mindenségnek csak pillanatnyi létezése van, folyton semmiből lesz és folyton semmivé lesz; maradandó és örökkévaló csak az egy Alláh.

A *második*, vagy az *atomisztikus kalámnak* — ahogyan a mohammedán teológiának az arisztotelikával szembehelyezkedő apologetikáját nevezni szokták — a filozófusok részéről természetesen bizonyos ismeretani ellenvetésekre kellett elkészülve lennie, amelyekkel a „filozófusok” ezen egész atomiztikát illuzóriussá akarták tenni. Ha tagadásba vontok minden folytonosságot és kauzalitást — mondták az arisztotelikusok —, akkor az egyértelmű a tudományos megismerés, sőt általában *minden* megismerés és tudás lehetőségének negálásával. Ezzel szemben a teológusok Isten mindenhatóságára hivatkozva, azt felelték, hogy a megismerésnek, a tudásnak eme kétségtelenül szükséges előfeltételei, Allahnak minden már jóelőre tudó, előrelátó gondoskodásával szemben egészen irrelevánsak. De a folytonosságra és a kauzalitásra hivatkozó ellenvetések nyomán készen tartották a középkor keresztény gondolkodásából sem ismeretlen egyéb argumentumokat is. Ha a kauzalitásnak és a folytonosságnak rendszerünkben való kikapcsolása miatt — mondták továbbá a filozófusoknak — megdőlnék tekintetek egész okoskodásunkat, akkor Isten tudása nyilván olybá tűnik fel nektek, mintha a mi tudásunknak és ennek törvényeinek volna alárendelve; holott ez a miénktől független és törvényein teljesen kívül áll. A „filozófusok” ellenvetéseivel szemben még biztosabb és kényelmesebb menedéket nyújtott a teológusoknak az elmésen kigondolt atomisztikával teljesen egybehangzó válasz, amellyel egy ugyancsak egyszerű pszichológia alapelveit nyilatkoztatták ki. Allah — mondták — nemcsak a dolgokat és kihatásaikat teremti, hanem esetről-esetre a róluk való tudásunkat is.⁵⁶ Miért legyünk tehát okosabbak, bölcsebbek, mint ő, hiszen Allah mindent a legjobban tud. *Allah a'lam!*

Ezek — főbb vonásaikban — ama tanok, amelyekben a hagyomány alapján álló spekulatív teológia, külön bölcseleti rendszerének erőszakolásával, versenyre kél az iszlám arisztotelikusával. Emez atomisztikus világnézet megkonstruálásának célja, a spekulatív teológiában egészen nyilvánvaló. A peripatetikával szemben — mely nem igen volt beilleszthető a hagyományos vallás kereteibe, sőt, a kereteken csakhamar túlnőve, alapjaiban megingatta a vallás tanait — az erejüket vesztett vallásos tanítások rehabilitálása céljából, az iszlám dogmáinak belső kapcsolata, megokolása és levezetése vált szükségessé bizonyos belső princípiumokból, amelyekből a világnak egy bölcseletileg átgondolt képe volt megalkotható. Ennek a segítségével azután a Koránnak csodákat művelő, minden logikus elgondoláson kívül álló Istenét, naiv világképével, teljesen inkohorens hitelveivel és erkölcsi törvényeivel együtt magasabb potenciára lehetett emelni. Az iszlám vallásos tanításait a filozófiai megismerés színvonalán állók

⁵⁵ T. J. de Boer, u. o. 60. l.

gyanánt lehetett feltüntetni és újult erővel érvényesülésükhöz segíteni.⁵⁷

Ugyanazon okokból, melyeknél fogva az ortodox hit-felfogásnak a mutazilita kalámnak egymással megvívott küzdelme során az utóbbinak alul kellett maradnia, a „filozófusok” és a teológusok harcában az arisztotelikának a spekulatív teológia eme atomisztikája elől mindinkább háttérbe kellett szorulnia. A „filozófusok” az iszlám történetének mérlegén könnyűeknek találtattak; lebillent e mérleg ama serpenyője, amelyet lehúzott a nép millióinak naiv hitéhez alkalmazkodó atomisztikának nehéz súlya.

V. Kissé messzire és a bölcsellettől netán ismét a teológiához vezetne, ha itt a mutazilita és az ortodox kalámnak ellentéteit kiegyenlítő, ama *közvetítő* teológiáról (As'ari) is meg-

⁵⁷ Eme fejtegetéseknek a nyomda részére történt előkészítése közben jelent meg M. van Hortennek legújabb munkája (*Die religiöse Gedankenwelt der gebildeten Muslime im heutigen Islam*. Halle, 1917), melyben az ortodox teológusok istenfogalmát és a rajta felépülő világnézetet az érdemes szerző igen mélyre nyúlva — és igen helyesen — a mohammedán *vallásos pszichének*, a filozófusok intellektuális fogalomalkotásával merőben ellenkező természetével magyarázza. Érdemesnek tartom eredetiben ideiktatni a szerzőnek néhány idevonatkozó igen találó megjegyzését: „Der Islam hat ein gemeinsames Gottesbewußtsein ausgeprägt, in dem die absolute, fast willkürliche Allmacht Gottes im Zentrum steht. Dieses Bewußtsein betrachtet er als seinen innersten Kern und seinen heiligsten Besitz. Vielleicht ist diese Gottesvorstellung eine Projektion aus seiner eigenen *voluntaristischen Natur*. Durch die griechische Philosophie glaubt er denselben bedroht. (Bevezetés XII.)... Suchen wir... die *Seelenstimmung* zu erschließen, aus der sie (ortodox világnézet) entstanden ist, so ergibt sich folgendes: Die Philosophie des Islam mag mit ihrer dem griechischen Geiste entsprechenden begrifflichen Klarheit prunken... Der Theologe ist stolz auf seinen voluntaristisch ausgeprägten Gottesbegriff... Die ewige Erschaffung (t. i. a világé) würde seiner (t. i. Allah) Freiheit keinen Spielraum lassen. Dabei ist der Mensch in seiner Aneignung der vom Gott erschaffenen Handlungen frei; denn die *sittlichen Aufgaben erfordern es*. Nur eminent sittlich empfindende Persönlichkeiten verzichten in dieser Weise auf eine begriffliche Klarheit, um das zu retten und zu betonen, was sie als Kern des Lebens empfinden (u. o. XIII.)... Ein Voluntarist konstruiert sich sein Weltbild, wie es der starken Betonung seines Willens entspricht, und es sagt ihm wenig, wenn ihn der Philosoph mit intellektuellen Gründen widerlegt. Beide Welten berühren sich nicht, haben aber, wie die Welt der Gemütsmenschen, ihre Berechtigung (u. o.). Auch das religiöse Gefühlsleben muß zu seinem Rechte kommen... Dies will der Islam dem Menschen vermitteln, indem er ihm den Willen Gottes kundtut... Die Philosophie schien den Theologen diese Befriedigung des Glücksbedürfnisses unmöglich zu machen, indem sie die Wunder in Abrede stellt... In dem Widerspruche der Theologen gegen die Philosophen haben wir also die Stimme eines Gott suchenden Gemüts zu hören, das befürchtet von der Verbindung mit seinem Lebensquell abgeschnitten zu werden. (U. o. XIV.). Ugyané voluntarisztikus magyarázatát adja ennek az atomisztikának *Obermann* is, id. mű 86. és kk. 1. (u. o. XXX. k.).

emlékeznek, melynek tanításaiban, többek között, az, anti-arisztotelikus kalámnak atomisztikája az *államvallás* hivatalos bölceleti meggyőződése gyanánt jutott kifejezésre. Ehelyett, végezetül, ama másik, magát szintén „hithűnek” valló és mondó gondolatirányzatról fogunk megemlékezni, melyet az iszlámnak ortodox közfelfogása „hithűség” szempontjából gyanúsnak, vagy éppenséggel kárhóznak, sőt eretneknek szokott tartani. Az iszlámnak misztikusaira⁵⁸ (szufik, dervisek) gondolunk itten, kiknek tanításaiban a hivatalos vallás — akárcsak a középkornak hivatalos keresztény vallása saját misztikusainak rajongásában — a dogmára nézve „készséveszedelmet” látott. Nem ama tanításaik érdekelnek itt bennünket, amelyekkel hierarchikus rendben szervezett adeptusainak istennel „egyesülni” kívánó erőfeszítéseit, melyekkel ezeknek lelki és, a szó fizikai értelmében, vallásos *testi* gyakorlatait szabályozzák. Tárgyunkkal közelebbről ama doktrínáik függnek össze, amelyek *világnézetüket* tárják elénk. A dervisrend *teozófiájának* rendszere ugyanama újplatonikus világkép kifejtésének körében mozog, amelynek kereteiben a mohamedán arisztotelikusoknak istenről és a világról való elméletei mozognak. Tanaikban az újplatonikus tannak jóformán összes elemeit találjuk meg.⁵⁹ Merész szárnyalással száguldozó fantáziájuk fölött is az arisztotelikusoknak újplatonikus világképe diadalmaskodik egész terjedelmében. Ámde a mohamedán arisztotelikusoknak s teozófusoknak a világnézete között, mégis valamelyes különbség van; olyan, amely a bölcselőknek és a szorosabb értelemben vett misztikusoknak — végső elemzésben — egy és ugyanazon spiritualista monizmusban összefolyó motívumait élesen különválasztja egymástól. A különbség — ezúttal is — az *istenfogalom* különbözőségében rejlik; abban az istenkoncepcióban, mely a derviseknek istenszerelemtől megittasult rajongásában, szinte érintetlenül *brahmán, yoghi, buddhista* és egyéb indiai forrásokra visszamenő eredetét őrizte meg.⁶⁰ Az arisztotelikusoknak istene transzcendens, abban az újplatonikus értelemben, hogy mint az univerzális létnek ősforrása, kiindulópontja, a végtelen téren messze felülemelkedő, de *világotüli*; az újplatonikus isteneszme *extramundán, excentrikus* Istent ölel fel. Az univerzális létnek a szférák világában egymásrakövetkező megnyilatkozásai — az emanációk során — *felülről lefelé* irányulnak. Az isteni lét teljességéből való eltávolodásuk arányában fokozatosan kevésbé osztoznak a legfőbb valóban

⁵⁸ A régiebb (arab) misztikáról Macdonald összefogl. id. mű 172 és kk. — A későbbi (főként perzsa és török) misztikusokról E. J. W. Gibb: *History of Ottoman Poetry* I. köt. (1900) levő kitűnő összefoglalását (13. és kk. 1.). A dervisek misztikájának szisztémáját és gyakorlati tevékenységét (kimerítő tárgyalásban) I. O. Depont és X. Coppolani: *Les confréries religieuses musulmane*. (Alger, 1897.) Legújában I. Goldziher Ignác: *Vorlesungen über den Islam* c. művének *Mystik* c. fejezetét.

⁵⁹ Goldziher Ignác: *Vorlesungen über den Islam* 243. és kk. 1.

⁶⁰ Legutóbb Goldziher Ignác: *A buddhizmus hatása az iszlámra*. (Előadások Körösi Csorna Sándor emlékére. 2. sz.) 21. és kk. 1.

szellemi mivoltában, fokozatosan veszítenek ennek a „világosságából”. Egyre lejjebb és lejjebb süllyednek, míg a süllyedésből végül a „sötét”, az anyagi világ kerül ki, az, mely — mint láttuk — legtávolabb áll Istentől. Nem így a misztikusok. A legfőbb való ezeknél nem *eszésszerűen* felülről lefelé nyilatkoztatja meg magát. Megnyilatkozásának a dinamikája ellenkező irányú. *Belülről-kifelé* indul.⁶¹ A mohammedán misztikusoknak a világnézete *teocentrikus*. Az abszolút való nem kívül áll a mindenségben; hanem ennek a magva, Ebből a magból az evoláló pneumák, szellemek, az összes materiális szubsztanciák — akárcsak a gyümölcsnek legbelsejében rejlő magba foglalt természeti erők — *kifelé* hatolnak. De míg az atomisták azt tanítják, hogy a mindenséget, ennek minden tényezőjét és minden aktivitását és ezeknek egymáshoz való viszonyát Isten teremti: addig a misztikusok a *belülről-kifelé* ható, mindenben közreható isteni tevékenységben való hitet azzal toldják meg, hogy Allah nemcsak mindent csinál, hanem benn is foglaltatik mindenben. A mohammedán misztikusok is *panteisták*. A panteisták *aszkezise* pedig éppen teocentrikus koncepciójukon alapszik. Allah a lényegét képezi mindennek, tehát sajátmagunknak, az *én énemnek* is. Létünk összes anyagi és szellemi megnyilvánulásai, öntudatunk, *én-ünk* érzete eltakarják előlünk a legbensőbb lényegét, Istent, „fátyolt” borítanak reá, elhomályosítják számunkra. Érzéki mivoltunk lenyűgözője, a jelenségek, vagy ahogy a misztikusok mondani szokták, a látszat (fana) világának megsemmisítése által az életfolyamatot *revoluálás*-ra bírhatjuk. Szellemi és anyagi világunk ehhez *kívülről-befelé involuálja* magát, vissza istenbe, „akihez visszatérnek minden dolgok”. Mi pedig, akik a legfőbb valóban önmagunkat, önmagunkban pedig a legfőbb valót ismerjük fel, eggyé leszünk vele.

A fentebbiekben — részletekre is kiterjedő teljesség mellőzésével — a mohammedán gondolkodásnak ama mozzanataira szorítkoztunk csupán, amelyekben teológusoknak, filozófusoknak állásfoglalásain uralkodó *világnézetek* fejeződnek ki. Nem igen tértünk ki e bölcelet egyéb problémáira,⁶² amelyek emez összegező végső elgondolásaival kapcsolatban foglalkoztatták az elméket. Hiszen a mohammedán bölcelet metafizikájának körében felvetődött kérdések közül alig érintettünk egy-néhányat; ismeretelméleti, logikai, etikai problémáiról pedig, amelyeknek a diskussziója során az antik gondolkodás sokszor *önállóan* továbbfejlesztve elevenedik meg, összefoglalásunkban alig, vagy egyáltalában nem emlékeztünk meg. A gondolkodás csak egymással összetalálkozó áramlatait hordozó e világnézetek — a mondottakból megfigyelhettük — mind az iszlám

⁶¹ M. van Horten: *Die islamische Geisteskultur. (Länder und Völker der Türkei* című sorozatban II. füz. 1915.) 12. és kk. 1.

⁶² Az iszlám bölceletének problémáit könnyen áttekinthető összegezésben együtt találjuk Max von Horten *Einführung in die höhere Geisteskultur des Islam, gemeinverständlich dargestellt* című művecskéjében. Bonn, 1914. 112 1.

vallásos tanait ölelik fel; többé vagy kevésbé a hagyományos hitfelfogás alapján állva, e vallásos tanokat mind filozófiai rendszerré akarják kibővíteni. Eme világnézetek és a bennük összefoglalódó gondolatáramlatok azonban — ezt is jól megfigyelhettük — *nem* az iszlám vallásából indultak ki, nem e vallás arab előharcosaiban, nem a sémi géniusznak valamely önmagára eszmélésében fogamzottak meg. Bármerre tekintünk is széjjel, az iszlámnak emez eszmeáramlatokból összetevődő magasabb szellemi kultúrájában, akár a mutazilitákat vagy az arisztotelikusokat nézzük, akik számára az iszlám vallásának kinyilatkoztatott tanaiból, egészen új értelme fakad, akár az atomistákat, akik számára, a dolgoknak legvégsőbb tudományos megismerése viszont, a hit hagyományos felfogására mutat vissza, az ugyancsak élesen elkülönülő gondolatirányzatokról csakhamar kitűnik, hogy mindben görög (részben perzsa, ind, vagyis — miként a nyugati tudományosság előszeretettel hangoztatni szokta — „indogermán”) koncepciókkal, vagy legalább is görög metodikával van dolgunk, amelyeknek eredetét könnyen nyomon követhetjük. Az iszlám magasabb szellemi kultúrája, amelyet ekként a *hellenizmus* közvetlen kihatásaként kell megértenünk, historióailag legalább, nem választható élesen külön a Nyugat szellemi kultúrájától, amely ugyané hellenizmuson épült fel, ennek az elsajátításából fejlődött tovább és máig is tovább él intellektualizmusának szélében-hosszában. Kelet és Nyugat e szellemi kultúrája, ugyanazon hellenizmus eszmevilágának, tudományosságának más-más vallásos aláfestésével csupán, sokáig együtt haladtak egymással. Az egyik azonban csakhamar a másik mögé került és útjaik ekkor elváltak egymástól. A tudományos megismerést Keletnek a hellenizmus *közvetítette* ugyan; ámde Kelet gyengébbnek bizonyult a vallásos dogma reakciójánál. E reakció béklyóit, tompa rezignáltságában, nem tudta, nem is akarta lerázni magáról. E gyengeség, a szellemi életnek minden kezdeményezéstől visszariadó férfiatlansága végzetessé lett a mohammedán világ számára... Nyugaton azonban a hellenizmus nemcsak közvetítette a tudományt, hanem *fel is támadt* és Európát — mialatt Kelet a vallásos dogma Prokrisztesz-ágyába fektetve hosszú századokra a vakhit álmába szenderült — visszaadta az, értelemnek, a tudománynak, a haladásnak. Nyugat az antik világ e feltámadása óta, az empirizmus útjára kanyarodva, folytonos progresszióban, a *pozitív* filozófiai megismerés magaslataira kapaszkodott fel. Ha egy hasonló renaissance-ot Kelettől megtagadta is a mull és Kelet a középkori gondolkodás színvonalán maradt is vissza: Nyugat filozófiai megismeréséhez, a *mi* empiriánkhoz, a *mi kriticizmusunkhoz* odasegítheti még a jelen, eljuthat még hozzájuk a jövőben. Keletnek támogatására Nyugat fiainak ennyiben a legnemesebb, a legeszményibb feladat jutott. A feladat, kétségkívül, nehéz; sok megértést, még több türelmet igényel. Nem reménytelen feladat azonban. Sikerral biztatnak azok a kapcsolatok, amelyek a századakkal visszamaradt iszlám szellemi világa és e szellemi világ legfőbb forrásának, a hellenizmusnak modern fejleményei vagy éppen napjának újszerű, tudományos disciplinái között állanak fenn. Emezek

közül, éppen e folyóirat lapjain, legyen szabad csupán ama történet- és társadalombölcseleti fejtegetésekre utalnunk, amelyek rég letűnt századok mohammedán szerzőjének, *Ibn Kaldun*-nak, a „szociológia apja” díszes nevét szerezték meg.⁶³ Nyugat eszmeáramlatait mennyiben sikerült — annyira, amennyire — a mohammedán Kelet lelkébe átültetni, arra itt már nem mutatunk rá. Ezen örvendetes tények Goldziher Ignác magyarul is megjelent fejtegetéseiből,⁶⁴ bizonyára ismeretek széles körökben. Ama kapcsolatokon tovább indulva az iszlám számára, idővel modern szellemi kultúránk hatalmas épületét építhetjük fel. Kelet és Nyugat pedig, amelyek a történet távlataiban egy közös középkori gondolkodás egységében tűntek elénk, ekkor majd egy minden vallásos velletéstől egyaránt ment, elfogulatlan, tárgyilagos, tisztán tudományos alapokon nyugvó *egységes modern gondolkodás* igazságosságában tündökölve olvadnak fel.

⁶³ Így nevezi *Gumpłowicz* a XIV. századbeli arab szerzőt, akít a szociológia számára azonban távolról sem ő „fedezett fel” (1. *Soziologische Essays*, Innsbruck, 1899). Kivonatokat Ibn Kaldunból találni Fausto *Squillace: Die soziologischen Theorien* című művében (Rud. Eisler fordítása, Leipzig, 1911), 10. 1. és kk.

⁶⁴ *Az iszlám újabb alakulásai*. A „Modern Könyvtár” 151. sz. 1912. 63. 1.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Fogarasi Béla: Émile Boutroux.

Émile Boutroux filozófiai alkotása jelentőségében és korlátaiban egyformán mélyen egyező az utolsó évtizedek német idealizmusának történeti elhelyeződésével. Mint Windelband, Cohen és a többiek, ő is előfutár volt, filozófiai fellépése kritikát, tiltakozást jelentett a kor uralkodó irányával szemben, amelyek a természettudományt a megismerés egyedül jogos formájának, az érzéki tapasztalatokat egyedül jogos orgánumnak tekintve a filozófiában egy történetfilozófiailag elavult szellemi formát láttak. Boutroux nagy tette volt, hogy amikor az egyik oldalon a klasszikus filozófia legjobb tradícióit újra elevenekké és gondolkodásunk számára elérhetőkké tette, ugyanakkor *kritikai revízió alá vette a XIX. század mechanisztikus világnézetét*. 1878-ban, amikor Boutroux első és azóta is legfőbb írása (*De la contingence des lois de la nature*) megjelent, a helyzet a következő volt. A mechanisztikus világnézet érvényességét, az egyetemes, a szabadságot kizáró determinizmus korlátlan uralmát mindenki elismerte: a kor idealistái csak úgy menthették meg határozatlan ködben úszó ideáljaikat, hogy egy szupranaturalisztikus világba tolták azokat, amelyben az igaz, a szép, a jó eszményei, a lélek halhatatlansága, Isten, félig mint valóságok, félig mint „a kedély követelményei” összetorlódtak. Ezzel a vérszegénységét kenetteljes ünnepléességgel fedező pszeudoidealizmussal szemben Boutroux egy elegáns és merész fordulattal néhány élesen formulázott kérdés formájában felvetette a természettudományi megismerés *realitás-értékének* problémáját. A kérdésfelvetésnek és az elemzés módjának újszerűsége abban állott, hogy nem a természet kivül kereste a szabadság lehetőségeit, hanem Kant-tanulmányainak hatása alatt magában a *természettudományi fogalomalkotásban* fedezte fel az ész teremtő spontaneitásának nyomait. Így vált előfutárává annak a ma már sokfelé ágazó s dús eredményeket hajtó gondolatnak, mely a természettudományokban nem a valóság hű tükörképét látja, hanem axiómák, hipotézisek, cselekvést szolgáló fogalmi eszközök mozgalmas, változó, fejlődő, rugalmas rendszereit. Poincaré gyönyörű szellemességű, könyve: a *Tudomány és feltevés*, Bergson, Duhem, Milhaud, Mach, Avenarius, Ostwald tudományelméleti munkái ismertté és népszerűvé tették ezt a felfogást, melyet természetesen nem Boutrouxtól vettek át, de amelynek első kimondott formulázását mégis Boutroux adta meg. (*A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és filozófiájában*. Magyarul e sorok írójának fordításában. *Modern Könyvtár* 268—271. sz.)

De ami a természettudósoknak csak a mesterségükre való eszmélését jelentette, Boutrouxnál messzemenő filozófiai törekvések kritikai előkészítése volt. S történeti helyzetét a filozófiában az határozza meg, hogy az előkészítés sokkal szebben, gazdagabban sikerült, mint maga az alkotás. Mert maga az alkotás tulajdonképpen hiányzott: az igazi filozófiai alkotás, a rendszer. Helyette — és ebben megint Windelbandra emlékeztet — filozófiatörténetet írt és programokat. Mint a filozófiatörténet tanára, a Sor bonneon húsz évig tanította a franciákat. Tanítása kulturtett volt: Kant és a német filozófia — legtöbb francia számára addig titokzatos, misztikus, megközelíthetetlen hieroglifa — értelmes, eleven szellemi hatalommá váltak. Maga Boutroux egyik legfontosabb tennivalójának érezte a német filozófiának ezt a terjesztését. (*A német és a francia szellem*. Magyarul a *Huszadik Század* 1914. évfolyamában. Ha a háború alatt más hangon írt s a mai német tudományban, a mai német szellemben nem a klasszikus Kant-Goethei idealizmus örökségét, hanem annak ellentétét látta, ezzel ő nem került ellenmondásba magával s ha egy-két kivételtől eltekintünk, igaza is volt.)

Másik nagy történeti problémaköre, mint minden igazi szellemtörténetírónál, szisztematikus állásfoglalásával függött össze. A misztikusokról írt, Jakob Boehmeről, Szent Terézről, Pascalról. Magatartása a misztikusokkal szemben ugyanaz, mint amely a klasszikus metafizikai rendszerek értékelésében vezet. Boutroux érzi, látja, tudja, hogy itt és ott ősi, benső mélységekből feltörő élményekről van szó, végső adottságokról, amelyeknek hitelességében kételkedni nincs okunk, az okok álokoknak bizonyulnak. S a *Science et Religion*¹ szubtilis interpretációinak végső gondolata mindig ez: az élmények vizsgálata azt mutatja, hogy a tudat legsajátosabb természeténél fogva spirituális tudat, aktív hit, törekvés, vágyódás folyton magasabbrendű adottságokba való bekapcsolódásra. De a korszellem megkötő hatása alatt nem ment tovább az elvi megállapításoknál: megmutatta — s ez a maradandó értékű alkotásában — hogy egy spiritualisztikus metafizika *lehetőségét* a modern tudományos szellem semmi tekintetben sem függesztheti fel. Megmutatta, hogy a misztikus élmény, a vallássság igazi formája, tiszta, eredeti, igazi önadottság s mint ilyen, lehetetlen, hogy ne legyen valamilyen realitásértéke. De itt megállt és ahelyett, hogy új adottságokat csatolt volna a történetileg ismertekhez, a történeti megértés csigaházába húzódott vissza. Jelentősége ezért egész szorososan korunkhoz, az elmúlt generációhoz tapadó. Ma még hálásak vagyunk, mert tanultunk tőle, mert egy és más vonatkozásban előfutárunknak érezzük, de alig kétséges, hogy egy jövő kor filozófiatörténetírója egy jegyzetben fog megemlékezni róla.

¹ *Tudomány és vallás a jelenkori filozófiában*. Ford. Fogarasi Béla. Akadémia kiadása, 1914.

Lukács György: Molnár Ferenc *Andorja*.

Bizonyos: Molnár Ferenc nem egészen tehetségtelen író. Ez a megállapítás furcsának hat talán a mai közönség előtt, mely — még neves kritikusoktól is — megszokta, hogy kedvenccét a legnagyobbakon mérjék és velük egyenrangúnak találják; és talán furcsának hat azok előtt is, akik a legnagyobbbrészt egészen üres dolgokkal elért sikerei után hajlandók voltak elfelejteni fiatalkori írásaiban mutatkozott talentumát. Két egymástól egészen független képesség nyilatkozik meg a Molnár Ferenc írásaiban. Az egyik igazán és komolyan írói kvalitás (ha nem is nagyon magasrendű): a naturalista éleslátása és éles hallása a hétköznapi élet tüneményeivel szemben. A másiknak az irodalomhoz magához semmi köze nincsen: a hatásos fogások kitalálásában való termékenység. A kettő között, mondom, sem objektíve, sem szubjektíve nincsen összefüggés, de ez a kapcsolathány nem véletlenszerű, sőt ez adja csak meg a lehetőséget arra, hogy a Molnár Ferenc írói egyéniségét és ezzel együtt sikereit megérthessük. Ennek a néhány sornak nem lehet feladata a naturalizmus általános kérdéseit felvetni és még a legnagyobb naturalista tehetségekben is kimutatni azt a határt, amelyet — naturalizmusuk miatt — nem léphetnek át soha. Annál kevésbbé, mert a Molnár tehetsége még a naturalisztikusok között sem tartozik a nagyszabásúak közé: tipikus genre-tehetség. Ezt a tehetségfaját az igazán nagyszabásútól nem a külső méretek választják el, hanem a látásnak izolált, csak az egyes tárgyra vagy emberre irányuló volta, a képtelenség valami igazi átfogó összefüggésnek mint közvetlen, érzéki valóságnak átélésére és ábrázolására. (Szándékosan mellőzöm itt azt a kérdést, hogy mennyiben hagyja el minden összefüggés-ábrázolás szükségképpen a naturalizmust.)

Az irodalmi genre-látás kisszerűsége belső, lelki, morális kérdés: a világnézet hiányának reflexe a tehetség belső felépítségében; az olyan író lesz tehát genre-alkotó, akiben megvan ugyan az érzéki képesség az empiria valamely jelenségét újszerűen és elevenen meglátni, de akiben a látás egésze, a személyiség, aki lát, megmarad az empirikus élet színvonalán: izolált, egyes jelenségeket lát csak, amelyeket csak az empiria triviális kapcsolatai fűznek egymáshoz, epizódokat, melyek nem egy fődologhoz viszonyítva epizódok (ilyen hierarchiát csak egy az empirián túlemelkedő világnézet adhat meg), hanem önmagukban azok, lényegtelenségük, összefüggésnélküliségük következtében. Molnár Ferenc sokat megcsodált humora így nem igazán humor, mert ha valami, akkor a humor éppen az összefüggésből, a világnézetből jön létre, hanem csak a naturalisztikus látásnak karrikaturává való torzítása és túlzása. Tehát nem groteszk, mint az egyáltalában nem naturalista Karinthy-nál, aki érzékien visz *ad absurdum* valamit azáltal, hogy az empiria rendezetlenségében rejtve maradt belső ellentmondásait végig megrajzolja és napfényre hozza, hanem csupán torzkép, mely egy pusztán jó megfigyelést vagy egy jó ötletet nagyít bele a nevetségességbe. De mindez, bármilyen szűkkörű és szoros határú, mégis igazi, írói kvalitás- és ha Molnár Ferenc tehetségének csak ezt az oldalát fejlesz-

tette volna ki, jó író maradhatott volna, ha belsőleg kis-méretű is.

Hogy itt nem maradhatott, abban sikerei akadályozták meg. Ezeket az első sikereket persze kevésbé az írásaiban megnyilvánult igazi írói képességeknek köszönhetette, mint — és ez volt a végzetes bennük írói fejlődésére — éppen tehetsége határainak, világnézethiányának. Molnár Ferenc úgy látja az életet, mint az átlagos pesti ember, aki számára éppen ezért az ő írásai úgy formailag, mint tartalmilag a legkönnyebben élvezhető olvasmányokká lettek. (Ehhez még az is hozzájárult, hogy Molnár, bár belsőleg soha semmi köze nem volt a fellépése idejében megújuló magyar irodalomhoz, mégis egy ideig a „modernség” bélyegével ellátva szerepelt. Ez nemcsak a modernség *Mitläufer*-jeinek adott kényelmes alibit az ő élvezésére, de konzervatív kritikusoknak és olvasóknak a dolgok élvezésén kívül még azt az elégtételt is megszerezte, hogy ők „igazságosak”, hogy „méltányolják a moderneket is, ha azok igazán tehetségesek”.) Ezek a sikerek, melyek bizonyos széles körök előtt szinte reprezentatív íróvá tették Molnár Ferencet, kényszerítették őt — azért, hogy sikereit igazán ki tudja használni — olyan műfajok és feladatok felé, amelyek számára írói képességei nem voltak elegendők. És itt lép mindjobban előtérbe előbb említett másik, az igazi irodalomtól teljesen független képessége: a hatásos trükkök kieszelésében való leleménye. Molnár Ferenc minden színdarabjának veleje egy ilyen — alapjában teljesen lélektelen és drámaiatlan, de színpadilag hatásos — fogás, amely köré többé-kevésbé jó megjegyzések és megfigyelések vannak csoportosítva.

De e két elem egymással való össze nem függése nemcsak irodalmi szempontból jelenti Molnár Ferenc nagyobb méretű műveinek teljes formátlanságát, egységnélküliségét, hanem azok hatását is veszélyezteti. Molnár Ferenc látása meglehetősen éles ugyan, de teljesen hiányzik belőle minden belsőség és melegség, minden belülről átérzettség: minden lélek. A szellemeskedő naturalizmus tehát, amellyel a trükk-építmény hideg vázát bevonni és megeleveníteni igyekszik, egyáltalában nem alkalmas eme megkívánt melegség létrehozására. (Minden ilyen „melegség”-nek kettős funkciója van. Egyrészt a nagy közönség óhaját, mely a megalkotottság objektivitását és az azzal együttjáró „hidegséget” még ezen a színvonalon sem bírja el, másrészt az „irodalmi” közönségét, mely „költőiség”, „hangulat” után vágyik, van hivatva kielégíteni.) Ezt a hiányt Molnár Ferencnél a szentimentalitás pótolja. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy ez — legalább fejlődése elején — tudatosan keverődött volna bele műveibe mint harmadik ingrediencia, mint össze-ragasztó „hangulat”-csiriz. Inkább az a hitem, hogy a végső alkotóerő hiánya kényszerítette őt arra, hogy szentimentális „hangulat”-foszlányokkal tömjön be azokat a réseket, melyek műveiben az igazi alkotóerő hiányából, az izoláló, a pusztán epizodikus látásból származtak; nem véletlen, hogy ilyen belső ürességek éppen a döntő pontokon lépnek fel, ott, ahol a megfigyelésben benne rejlő téma arra kényszerítené az író, hogy valami igazán költői, igazán formai, igazán a lélek belsejéből származó megoldást találjon. Ez nála — tehetsége lényegénél

fogva — lehetetlen és ennek elrejtésére jött létre a limonádé, a szentimentalizmus, a költészet-pótlék.

Mindezt lehet a költészet és lehet az etika oldaláról nézni. A költői formák elmélete megköveteli, hogy egységes világnézetben gyökerezzenek, hogy egységes megélés hassa át minden elemüket. Az etika pedig fel világosít minket arról, hogy a közönséges élet színvonalán ilyen egység nincsen és nem lehet; hogy egy olyan ember, aki nem emelkedik — erkölcsével, életével — az élet fölé, minden életmegnyilvánulásában osztani fogja a közönségességgel, a hétköznapi heterogén töredezettségét, melyre csakis olyan szurrogátumok, mint például a szentimentalitás, a hangulat bírnak valami egységlátszatot reáhasadni. Ez a hazugság pedig objektív hazugság: vagyis belső lényegében hazugság, függetlenül attól, hogy a közönséges ember, aki megéli, tudatában van-e hazugság voltának; hazugság, mert elhazudása az ilyenfajta élet egységhiányának, kibúvás az ítélet alól, mely ennek a hiánynak a meglátásában bennfoglaltatik, megszőkés a feladat elől, mely elé ez a belátás az embert kötelezően állítaná. De a széles, nagy sikerű művek hatásának (és ezzel összefüggésben a legnagyobb művészi alkotásokkal szemben megnyilvánuló spontán, bár sokszor elrejtett, ellenszenvnek) éppen itt van a gyökere: minden nagy művészet leleplezése az empiria üres és széteső voltának és egy utópikus egység megteremtése, melynek követelő és kötelező hangsúlya van. Ellenben minden nagyhatású álművészeinek, talán szerzője előtt is öntudatlan, végső célzata abban áll, hogy az olvasót kibékítse közönséges, empirikus létezésével; és pedig nem a külsővel, mely ellen az ilyen irodalom gyakran fellázad, hanem éppen gyenge és hitvány, gyáva és egységtelen belső életével. Azzal az életével, amelyen változtathatna, ha akarna, ha tudna igazán akarni.

Azt hiszem alig van nagy város, mely ebből a szempontból erkölcsileg Budapest alatt állana és nem véletlen így, hogy az itt felgyülemlő belső szükséglet kielégítésére az éleslátó cinizmusnak és a nyavalygó szentimentalitásnak éppen az a vegyülete a legalkalmasabb, amire Molnár Ferencet tehetségének pozitív és negatív oldalai kényszerítették. Drámáiban — legtöbbször — bizonyos fölényes tudatossággal adagolja ezt a keveréket, új regényében spontánul, a dolog természetéből önként következően vegyülnek el ezek az elemek. Ha csakugyan igaz, amit sok neves kritikus állít, hogy Molnár Ferenc a mai reprezentatív író, akkor ez a regénye igazán szükség-szerűen következik ebből a helyzetből. De szükség-szerűen következik a regény „művészi” mivoltából is. Ez a regény is, mint ahogy az ilyen genre-tehetségénél nem is lehet másképp, tulajdonképpen egy ötlet, egy tárca. Tárca volt a lényegükben Molnár drámái is; de ott a trükk és a ráaggatott szellemesség tágitották ki a tárca terjedelmét három felvonásra. A regény tarcamagja egy limonádéfolyóban van felhígítva és ennek monoton és piszkos árja tölti meg a „nagy” regényhez szükséges 600 oldalt. Mert a regényben még a trükköknek sincs nyomuk. Molnár itt igazán „klasszikusnak” készült: csak a limonádéba olvasztott cinizmust adja és semmi mást. (Egy okos irodalombarát a Szép Ernő hatását állapította meg itt

Molnár Ferencen, a szociológus, talán a közös miljö szükségképpen közös hatását fogja keresni; én nem érzem magamat hivatva ezt a kérdést megoldani — de így megpedzeni talán nem árt mégsem.)

A könyvet egy lelkes bírálója az *Education sentimentale*-lal hasonlította össze. Ez a hasonlat nagyon alkalmas arra, hogy az új regény ürességét és egyúttal sikerének valódi okát meglássuk. A hasonlóságról — eltekintve attól, hogy egyiknek sincs a szoros értelemben vett cselekménye — nem érdemes komolyan beszélni, annál érdekesebb a tematikus különbségről. Flaubert regényében egy nemzedék legigazabb és legkomolyabb vágyai omlanak össze, legmélyebb és legjobbban akart törekvéseit nyeli el a minden nagynak és igaznak ősi ellensége: az empirikus valóság, amelynek kísérteties megjelenési formájává itt az elmúlás, az elkopás, az idő folyása. Az a hihetetlen felháborodás, mellyel az egykorú közönség e regényt fogadta, ebből magyarázható: mindannak, ami szent volt előtte, profanizálásaként tűnt fel előtte a Flaubert könyve; hogy ehhez a tökéletes forma hozzáférhetetlensége is járult, azt talán nem kell külön kiemelni. Molnár regényének tartalma: az átlagos pesti ember életének, ez élet belső céltalanságának és ürességének szentimentális glorifikálása. Ezt Pesten újabban, amióta a nagy orosz írók kezdenek divatba jönni, jóságnak, mindent megértésnek és megbocsátásnak szokták nevezni. Azt hiszem, itt még nagyobb a tévedés, mint az előbbi esetben. Mert a nagy francia „naturalisták” élelátása nem a közönséges élet apró tárgyainak ügyes megfigyelése (ha ők maguk néha annak hiszik is) és „nihilizmusuk” sem merül ki abban, hogy minden a köznapin erkölcsileg felülemelkedőt hazugságnak vagy póznak lássanak. Az ő „naturalizmusuk” és deszilluzionizmusuk egy nagy — történetfilozófiailag mélyen megokolt — polémia: a romantika elvont idealizmusával szemben: Flaubert nem olyan „okos”, mint pesti tisztelői, hogy minden idealizmust póznak tudjon, ő ellenkezőleg azt leplezi le benne, — hogy nem eléggé idealisztikus, hogy nem bír megküzdeni a valóság kísértetével, az idővel és annak elmúlásával. És éppen így nem jelenti a nagy orosz irodalom a lelki ürességnek és a *moral insanity*-nek valami megnyugtató apoteózisát. Ha Tolsztoj és Dosztojevskij szerencsétlennek és eltévelyedettnek érzik a ma élő emberek legnagyobb részét, ha igaz keresztény szeretettel átszeretnek azok erkölcsi romlottságán és züllöttségén: az erkölcsi értékek, sőt az erkölcsi értékelések rendületlenségén nem akarnak ezzel részt ütni, csak a mindent látó, megértő és megbocsátó szeretetben látják az utat, mely az eltévelyedettt *oda* visszavezeti. Ők úgy látják, hogy minden emberben, tett legyen bármit és élt legyen bármiképpen, mégis van lélek, csak elég nagy szeretet akadjon, mely elhatol eddig a lélekig és új életre kelti azt. Pesti fordításban ez az „orosz”-ság azonban azt jelenti, hogy minden üres fráter (hiszen ha legalább gazember volna!) úgy amint van, szeretetre és megbocsátásra érdemes, hogy a krisztusi szeretet megnyugvást jelent abban a „megmászhatatlan” tényben, hogy az embereknek nincsenek meggyőződéseik, hogy az „élet” „kényszeríti” őket rosszat tenni, hazudni, csalni, hogy „nem engedi” meg nekik, hogy „tisztá” és „igaz” életet éljenek.

Itt függnék össze legmélyebb gyökerükben cinizmus és szentimentalitás: mind a kettő az erkölcs tudomásul nem vételét, a *moral insanity* sorsként való uralmát jelenti; azt, hogy a közönséges élet ilyen pszichológiai tényeit végsőknek és megmászhatatlanoknak kell elfogadni, csak cinikus pillanatokban vállat vonva, a szentimentálisokban üres könnyeket hullajtva felettük. A cinizmus és a szentimentalitás emez egysége ad egységet a Molnár Ferenc új regényének. De mivel ez az egység az empiria legalacsonyabb, mert minden magasabbat megtagadó, színvonalán van otthon, mint a művészi egység hordozója, nem képes igazi, változatos, gazdag és mindent átfogó egységet teremteni, hanem csak monoton és mégis széteső egyformaságot. Mert ez a világnézet eleve kizár minden igazi emberi nagyságot és belső értéket, mert egy szintre, a legalacsonyabb hétköznapiságára hoz mindent, a Molnár Ferenc új regényénél egyhangúbb és unalmasabb könyv alkalmasint nem aratott még ekkora sikert. lehet, hogy ebben a szerző hírnevének, a megjelenését követő hangos sajtódicséreteknek, a háborús olvasókedvnek is eldöntő része van. Reméljük is, hogy van, mert a könyv irodalmi kvalitásainak hiányai mellett (még a szerző különben éles megfigyelőképességét is alig találjuk meg benne, ami persze nem is csoda, mikor egy tárcára valót nagyított fel nagy regénnyé) különben érthetetlen volna ez a siker. És az itt vázolt feltevés teljes igazságában, abban, hogy önmagára ismert e könyvben a ma élők nagy része és fellelegzően üdvözölte, hogy akadt író, aki ezt a lelkiállapotot elfogadhatónak és szeretetreméltónak, ha külsőleg szerencsétlenségre vezetőnek is találta, e sorok írója sem hisz zivenesen. De ki kell mondania azt, hogy nem igen ismer könyvet, mely ezzel vigasztalanságban vetekedhetnék: üres és romlott emberek a kétségbeejtésig monoton sorozata a könyv alakjai és történése éppen ilyen monoton törtétesek láncolata, lelkileg semmit sem jelentő nemi aktusok után. És sehol sincs nyoma annak, hogy aki e világot megrajzolta, túllátna (ha át is lát) rajta, hogy léteznék az ő szemei előtt oly világ, amelyben legalább más emberek és más törekvések is előfordulhatnak. Ha nem az előbb felsorolt esetlegességek összeesése hozta létre e könyv sikerét, akkor ez a siker az elképzelhető legszomorúbb aspektust mutatja a mai Pest erkölcsi állapotáról.

Migray József: Keresztény lelkiismeret a világháborúban.

Megjelent a pápai sárgakönyv is; az egyház egyik hű fia, Arnold *Strucker*, aki a münsteri egyetemen magántanár, összegyűjtötte a szentszék összes nyilvános megnyilatkozását a háború, azaz a béke kérdésében s kiadta eredeti latin szövegében és hiteles német fordításban. A mű címe: „*Die Kundgebungen Papst Benedikts XV. zum Weltfrieden*”.¹ De nemcsak Benedek

¹ Freiburg i. Br.: Herdersche Verlagshandlung, 1917.

pápa megnyilatkozásait foglalja magában ez a könyv, hanem elődjének, X. Piusnak a megnyilatkozását is. Érdekes adagyűjtemény, *de nem különállóan*, hanem együtt mindazokkal a megnyilatkozásokkal, amelyeket a kereszténység termelt keletkezésének idejétől kezdve napjainkig. Ebből a gyűjteményből magából nem lehetne megítélni az egyházi kereszténység etikáját, de ha egybevetjük a szentszék mostani megnyilatkozásait a régi egyházatyák állásfoglalásaival a háború kérdésében, továbbá a világháború kitörésétől kezdve a különböző nemzetek egyházi vezetőférfiainak, püspökeinek stb. állásfoglalásaival, akkor történelmi szempontból érdekes eredményre jutunk: az egyház — bármennyire hangoztatják is védelmezői és haszonlévezői — nem letéteményese és őrzője az abszolút erkölcsi ideálnak, hanem teljesen az erkölcsi relativizmus álláspontján áll. Erkölcsös számára az, ami gazdasági és politikai szempontból raja nézve hasznos.

A kereszténység a római birodalomban mint kommunisztikus jellegű és államellenes tömegmozgalom, üldözött vallás volt három évszázadon át. A kereszténység a római birodalom proletariátusának volt a vallása és célja nem volt kevesebb, mint istenországát megvalósítani a földön, ami nem volt egyéb, mint a teljes vagyonszövetség az emberek belső, lelki, szellemi testvérisége alapján. Ha a kereszténység első három évszázadának történelmi okmányait áttekintjük, számos adatot találunk arra, hogy ebben az időben a kereszténység vezetői úgy szóban, mint írásban *egyöntetűen és határozott formában* foglaltak állást abban a kérdésben, hogy szabad-e keresztény embernek valamiképen gyilkolni¹⁾? Álláspontjuk az volt, hogy — nem: tehát háboruskodniok sem volt szabad. *Tacianus*, a filozófus, aki a II. században a keresztény vallásra tért, a háborúban való részvételt a keresztény ember számára megengedhetetlennek tartotta. Ugyancsak ebben az évszázadban az athéni *Aphinagoras* azt mondta, hogy „a keresztények nemcsak hogy inem gyilkolnak, hanem még azt is elkerülik, hogy a gyilkosságnál jelen legyenek”. Ugyancsak erélyesen foglalt állást mindennemű háborúval és gyilkossággal szemben a II. század végének és a III. század első felének két legnevezetesebb egyházatyája is: *Tertullian* és *Origenes*. — Ugyanezt az álláspontot foglalta el ebben a kérdésben a III. században a híres *Alexandriai Kelemen* is, aki szembe állítja a „harcias pogány népekkel” a keresztények „békés törzsét”. Nagyon természetes, hogy a római birodalom unai a keresztényeknek ezt az erkölcsi álláspontját — melyet akkor szigorúan keresztül is vittek az életben — károsnak és az államra nézve veszedelmes tannak bélyegezték. Így *Celsus*, aki 178 táján élt, *Igaz beszéd* című művében azt írja a keresztényekről, hogy: „miután megtagadják a katonai szolgálatot, ellenségei a római birodalomnak és a császárnak”.

A keresztény közvéleménynek ez a háborúellenes magatartása a IV. században kezd megváltozni, amikor a papság meg egyezett Konstantin császárral, aki államvallássá tette a kereszténységet azzal a céllal, hogy ellenfelével, Maxenciusszal a győzelem reményével vehesse fel a harcot. Egy katolikus történetíró így jellemzi ezt az eseményt: „Azzal a számítással állt a nagy tekintélynek örvendő egyház és nagyrabecsült előljárói-

nak pártjára, hogy azok politikai céljait szolgálják. Nem azt kívánta, hogy a papok és püspökök gyülekezetei a felsőbbségnek engedelmessé váljanak, ezt a legkegyetlenebb üldözések ideje alatt is megtették, hanem minden törekvése oda irányult, hogy mindenkiféleképpen bízzák az ő kezére az egyház mindennemű irányítását; másodsor, hogy őt ismerjék el az egyház legfőbb fejének, Jézus Krisztus főpapjának; harmadszor pedig, hogy új alkotmányát és kormányát a mennyei rend földi másának tekintsék s tökéletesnek, kifogástalannak dicsérik. *Summa summarum*: hogy a keresztény papság a bizánci császárság ügyét Krisztus ügyévé tegye.²

Ennek a politikai, gazdaság-hatalmi megegyezésnek a folyománya, hogy a keresztény egyház mint államvallás a kompromisszumok örök törvénye szerint a lefelé vivő sikamlós úton oda jutott, hogy a *háború kódexének* megszerkesztése is keresztény egyházatya érdeme. E furcsa keresztényerkölcsi érdem hőse *Aquinói Tamás* (1225—1274), ki a középkorban teljesen uralomra jutott egyházi kereszténység új elméleti alapvetője s betetőzte azt a munkát, amit Konstantin császár kezdett. Hogy ebben a „háború kódexben” semmi sem maradt meg az első, őskereszténység szelleméből és erkölcsi világfelfogásából, az természetes; ezt már tisztán a római imperátorok hódító szelleme és a hatalmát féltékenyen őrző egyház anyagi érzete lengi át s nem a hegyi prédikátor szelíd szavai csengnek ki belőle. Ettől az időtől kezdve a katolikus egyház a háború kérdésében teljesen kidolgozott séma szerint foglalt állást. Ezen kódex szerint a háború jogos kezdeményezésének három feltétele van. Ezek: 1. Arra illetékes közhatalom indítsa meg a háborút. — Igaz és szükséges oka legyen, tehát jogos alapja legyen a fegyverfogásnak. Ilyen háromféle természetű jogos ok van: a) az alattvalók életének és tulajdonának védelme az ellenség támadásával szemben; b) az okozott kár megtérítése; c) jogos ok lehet a háborúra az is, ha ez büntető igazságszolgáltatás ténye. — A tiszta szándék, ami alatt a közjó előmozdítását vagy valami rossz megakadályozását kell érteni.³

Ezek azok a keretek, amelyek megadják a katolikus papság háborús állásfoglalásának úgynevezett erkölcsi alapjait. A protestáns papság pedig általában *Luther Mártonnak* ama írására támaszkodik, melynek tárgya: „*Welcher Soldat erlöst werden kann*”, amely szerint a háború üdvös gyógyszer és az a célja, hogy megvédje a gonosztevőkkel szemben a vagyont, asszonyt, gyermeket és a becsületet. Ugyancsak kifejtette ebben az írásban *Luther* azt is, hogy a kéz, mely a háborúban fegyvert emel, már nem emberi kéz, hanem „magának az istennek a keze és nem az ember többé, hanem maga az isten az, aki akaszt, kerékbetor, lefejez, szúr, vág, aki a háborút vezeti”.⁴

Ha tehát mindezeknek figyelembe vételével tekintjük át a háborús teológiai irodalmat, úgy minden hivatalos egyházi meg-

² V. ö. August Fr. Gfrörer: *Bizantinische Geschichten*. Graz, II. kötet. 297 l.

³ V. ö. *Magyar Kultúra*, 1914 szept. 5. — 13. szám, 29—30—31. l.

⁴ V. ö. E. H. Schmitt: *Die Kulturbedingungen der christlichen en und unsere Zeit*. Leipzig: Verl. Diederichs, 1901. 208 l.

nyilatkozásban megtaláljuk ama belső összefüggéseknek szálait, melyek az egyházi kereszténységet összekötik a mindenkori uralkodó osztály, jelenleg a kapitalista társadalom gazdaság-politikai érdekeivel. *Csernoch* János bíboros hercegprímás *Egyház és Háború* című előadásában⁵ ennek a helyzetnek és benső kapcsolatnak megfelelően szintén *Aquinói Tamás* erkölcsi elveinek alapján nyilatkozott tehát meg e kérdésben.

Még plasztikusabban mutatja be a mai keresztény lelkiismeret problémátlanságát a háború kérdésében *Prohászka* Ottokár székesfehérvári püspök, aki alkalmi cikkeit könyv-alakba foglalta össze s *A háború lelke* címmel jelentette meg.⁶ Ez a könyv valósággal iskolás példája a hivatalos, egyházi s keresztény lelkiismeret mai típusának. A püspök ismert írásmódorában csupa színes, csengő-bongó szó, egymásnak sokszor ellentmondó teológiai és metafizikai ócskaságok. A színes szöburkok szétgöngyölése után azonban a következő alap gondolatokra bukkanunk:

1. Ez a háború, ez a borzalmas emberpusztítás isten akaratából történik, mert irracionális elemek is vannak benne.

2. E háború lakolás béke idejében folytatott bűnös életünkért, mert szerinte az isten a rosszat, a szenvedést s a keresztet a lélek ébresztésére s az erények kifejlesztésére használja.

3. A háborúban az isten alkalmat ad a keresztény embernek, hogy békés időben felhalmozódott bűneitől megtisztulva, a felsőbb világba, azaz hozzá meneküljön.

4. Aki ezen az isteni akaraton gondolkodik, vagyis aki kritizál, az szkeptikus lesz és nem tud úgy cselekedni, mint kell a háborúban. Ehhez más emberek kellene. „Egyszerű emberek, kik talán olvasni sem tudnak, de akik okoskodás s kertelés nélkül kiemelik maguk számára az életből a nagy kötelességeket s azokat teljesítik vakon, azaz, hogy fénytől ittas szemmel s készséges lélekkel.” *Prohászka* szerint a lélekben „a kulturbetétek” — t. i. a nagyobb műveltség, finomultabb erkölcsi világfelfogás — veszedelmesek; az emberek ezek nélkül kellene, vagyis fontos, hogy „a műveltség alsó fokán” álljanak, mert: „Ezek az emberek bajaikban Istenhez fohászzkodnak, azokat túrni s elviselni tudják, háborúban, dög-vészben, éhségben Isten látogatásait látják, melyeket meg kell állni s bármilyen történik is, tovább kell bízni s küzdeni.”

Ugyanígy jellegű a francia, a német, az angol keresztény lelkiismeret is. A francia és német keresztény lelkiismeret azonban még külön, speciális formát is mutat a két ország katolikusainak egymásközi irodalmi háborújában, amittől már maguk az egyház vezető fér fiai is megdöbbennek, mert felborulással fenyegetik a „katolikus anyaszentegyház egységét”.

A francia katolikusok a háború egyedüli okozójának a németeket tekintik és minden irányban igyekeznek megfelelni annak a követelménynek, hogy a. francia banktőkéről és a francia kormányról minden felelősséget elhárítsanak; különösen súlyos vádakot emelnek a német katolikusok ellen, akik szerintük a „*delirium germanicum* egy nemébe estek”. Náluk is megtaláljuk.

⁵ Megjelent az *Alkotmány* 1914 dec. 16-iki számában.

⁶ Élet-kiadás. Budapest, 1915.

természetesen azt a prohászka álpatoszt, mely szerint ennek a háborúnak igazi betétje az isten országának elnyerése, mert „a németeknek az a céljuk, hogy elpusztítsák az egyházat, a tekintélyét, a tanait s végül leromboljanak minden vallást”.

A franciák vallási hadüzenetére csakhamar megjelent a német válasz: *Der deutsche Krieg und der Katholizismus*. Herausgeben von deutschen Katholiken,⁸ melyben természetesen a németek igyekeznek magukról minden vádat elhárítani. De alig hogy ez a munka elhagyta a sajtót, a *Comité catholique de propagande française a l'étranger* már megint újabb könyvet adott ki a keresztény lelkiismeret szolgálatában *L'Allemagne et les Allies devant la conscience chrétienne* címmel,⁹ melyben a francia katolikusok a németeket most már szövetségeseikkel együtt a keresztény lelkiismeret ítélőszéke elé állítják. A könyvet a francia katolicizmus legnevesebb emberei írták és Alfred Baudrillart történész, párisi fővikárius, a katolikus egyetem rektora szerkesztette. Írói Henri Chapon nizzai püspökkel az élükön a háborús paroxizmusnak szinte páratlanul álló irodalmi példáját nyújtják. A cikkek tele vannak a németeket gyalázó kifejezésekkel: „hazugság”, „szélhámoskodás”, „farizeuskodás”, „hamisítás”, „becsületrablás”, „örület”, „szándékos ferdítés”, „gőgtől megittasultan”, „cinikus” és ezekhez hasonló szavak a szelídebb kifejezések közé tartoznak. Ebben a könyvben a francia katolikusok a német katolikusokról azt igyekeznek kimutatni, hogy ezek a német imperializmus szolgálatában állnak s egy „borzalmas, barbár tan” áldozataivá lettek, „uszályhordozói a szisztematikus keresztényellenességnek” és „legfőbb kultuszuk tárgyává a germán hatalmat tették meg”. Sőt nemcsak a világiak, de „maga a klérus is a világeralmi és hódító politika szolgálatában áll”.¹⁰ Erre a munkára német részről Heinrich Schrörs, a bonni egyetemen a katolikus teológia tanára, válaszolt: *Das christliche Gewissen im Weltkriege* címmel megjelent munkájában,¹¹ melyben viszont ő mutatja ki a francia katolikusokról, hogy azok „hamisítanak”, „ferdítanak”; tiltakozik azon állítás ellen, hogy a német katolikusok az imperializmus szolgálatában állnak s tagadja, hogy a német katolikus párt, a centrum, annexió, hódító törekvéseknek hódolna. Ez a kölcsönös vádaskodás és tagadás persze nem jelenti azt, hogy Schrörsnek a német katolicizmus védelmére írt könyve után Spahn dr., a centrum vezére ilyeneket ne mondjon: „Mi határozottan kimondjuk már mostan, hogy Németország okkupálni fogja a megszállott francia területeket, Brieyt úgy, mint Longwy vidékét; erre az ásványgazdag vidékre a német iparnak szüksége van. Ami Belgiumot illeti, biztosítani kell a magunk számára a Maas birtokát és meg kell erősítenünk a Maas völgyet. Szintúgy Antwerpennek is a mi kezünkben kell maradni, mert ez csakoly

⁷ V. ö. *La Guerre allemande et le catholicisme*. Paris. 1915. 28. és 246. 1.

⁸ Berlin, 1915.

⁹ Paris: Blond et Gray, 1916.

¹⁰ V. ö. i. m. 27—41—48—99. 1.

¹¹ Freiburg i. Br.: Herder. 1916.

fontos számunkra, mint Hamburg vagy Bréma.”¹² Ugyancsak hasonló hangnemben írt ugyanekkor a német katolikusok legnagyobb lapja, a *Kölnische Volkszeitung* is: „Németországnak nem szabad annexiók nélkül békét kötnie: mindenekelőtt kikerekítve kell visszakapnunk az elvesztett gyarmatokat; azontúl hadikárpótlást kell kapnunk és egy darab francia földet is határkiigazítás címén. Németországnak szüksége van Brieyre. Katonai, gazdasági és politikai szükség, hogy Belgium Németországtól függjön. Szükségünk van Antwerpenre, Zeebrüggerre és Ostendére és nehogy Anglia hatalmába kerítse a belga part valamely pontját: nekünk kell elfoglalnunk az egészét.”¹³ Ennek a német katolikus lelkiismeretnek természetesen az evangéliumi kereszténységhez annyi köze van, mint a francia katolikus lelkiismeretnek, vagy a többi háborúra uszító, kapitalista és imperialisztikus érdekeket szolgáló „keresztény” lelkiismeretnek.

Ebben a háborúban az összes hadban álló felek az egyházi erkölcsstan alapján, az egyház háborús kódexének szabályai szerint pusztítják egymást s így nem maradt tehát egyéb megoldási lehetőség a pápa számára, mint a — semlegesség, mely nem tesz kifogást az ellen, hogy az alája rendelt papság a háborús hangulatkeltés és uszítás szolgálatában áll, csak ő maga, mint legmagasabban álló egyházfő tartja magát tőle távol, hogy alkalomadtán, ha lehet, békeszerzőként léphessen fel. A pápa békeszózatáiban nem ítéli el feltétlenül a háborút, mint a kereszténység első századaiban az egyházatyák tették; nem áll a ne ölj és ne lopj kérdésében az abszolút erkölcsi ideál álláspontján, csak már túl hosszantartónak tartja a borzalmasságot. Az erkölcsi relativizmus álláspontjának a képviselői mindenesetre érdekes dokumentumokra találhatnak az itt felsorolt adatokban és a pápai sárgakönyvben. Kivételt a história csak egyet mutat; azokat a keresztény szektákat, melyeknek hívei az abszolút erkölcsi ideálokat feltétlenül követik, sőt életüket is feláldozzák ha kell, értük, mint például az orosz duhoborcok tették, akik hasonló vallási elveket vallanak, mint a nálunk is ismert nazarénusok. De ezt a kevés számú embercsoportot az államilag elismert és bevett egyházak — heretikusoknak tartják s így öskeresztényi alapelveikkel kívül állnak a hivatalos kereszténység keretein.

¹² V. ö. Spahn kölni beszéde. *Világ* 1917. jan. 28. szám.

¹³ V. ö. *Világ* idézett számával.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Köhler fordulása a háborúban.

Szemlének szeptemberi száma bemutatja az *új, háborús* Köhler-t, aki a háborús uszítók frazeológiájával becsmérel és meggyaláz mindent, ami nem német, s elnagyolt, rosszindulatú frázisokkal csépül le a Németországgal hadbanálló minden népet, angol, amerikai, francia és olaszt egyaránt. Köhlernek ez az új arculata most megjelent munkájában¹ még kifejezettebben éleződik ki. Alcímei után ítélve, ez a könyv nagyszabású történelmi perspektívában szemlélné a nemzetközi jog evolúcióját s a múlt, jelen és jövő szintézisét tárná elénk. De ennek nyomát sem találjuk Köhler művében. Ami a könyvben *van*, annál még sokkal rosszabb az, ami *nincs* benne. Ami benne van az általános részben, az bőszipakodás és becsmérlés a velünk most szembenálló nemzetekről, kigúnyolása és alábecsülése a hágai békekonferenciáknak, amelyeket a szerző egyszerűen a nyugati államok németellenes manőverjének minősít. Ami nincs benne, az még sokkal vigasztalanabb, Köhlernek *egyetlen szava sincs a pacifizmusról, a nemzetközi jognak pacifista szellemű átértékelődéséről*. Köhler még ma is azt tanítja, hogy a nemzetközi jog alanyai, a korlátlan állami szuverenitások, amelyeknek csorbítása a nemzetközi jogot sarkából fordítaná ki. A német „idealizmus” (mert Köhler nem átalja annak nevében beszélni!) ebben a szellemi és erkölcsi távlatban látja a jövőt. Köhler eltévelyedése annál lehangolóbb, mert benne egykor a modern szellemű, a társadalmak, kooperatív célzatait felismerő, a jog morálját hirdető európai tudóst tiszteltük. Még emlékezetünkben van Stengellel vívott kitűnő polémiája, amelyben a pacifizmus szemszögéből vizsgálta a nemzetközi jog jelentőségét és ítéletében a pajzifizmus tanításait támasztotta alá. Stengel pacifistaellenes írását (*Weltstaat und Friedensproblem*) remek készséggel verte vissza a *Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht* hasábjain és a *Friedensbewegung und Völkerrecht* című munkájában. Az egykori meggyőződéses pacifista ma egy táborban van ellenfelével, egy *Eltzbacher*, egy *Bornhack* és *Lászon* szellemében az egyetem tanszékéről tanítja az erőszak evangéliumát . . . Szomorú jelenség és sajnós, nem egyedüli. Európaszerte tapasztalhattuk a vezető, hírneves férfiakkal eltántorodását, amely annál fájdalmasabb, minél inkább bíztunk bennük s tekintettük bennük az emberi szellem fáklyavívőit. A háború ötödik évében csalódásunk fokozottabban súlyos. A Köhler esete nem

¹ *Grundlagen des Völkerrechts. Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft.* Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1918.

individuális. Íme a nagy *Haeckel (Die Ewigkeit)* és *Wundt (Die Nationen und ihre Philosophie)* is megtagadták múltjukat, egyéniségüket s a szellemi kűtmérgezők dicstelen munkájára vállalkoztak. Ezt a tényt misem enyhítheti. A „nagyoknak” most kellett volna igazán nagyoknak lenni, ez a háború volt egyéniségük tűzpróbája. Amde a szörnyű megrendülésben dokumentálódott igazán az ember s tisztult el a nemes érc a salaktól. Nekünk csak egy vigaszunk lehet: ahány „nagy” embert veszítettük, aki elrugaskodott az emberiség és emberiség eszméjétől, legalább annyi, sőt bizonytal sokszorosan több *egyszerű embert* nyertünk, akinek elméje megvilágosodott s fogékony kedélye eszméink szentségére ráeszmélt. S ami speciálisan német vonatkozás. A Kohlerek fajtájával szemben áll a nemzetközi jogban, miként az emberi mentalításban a Lisztek, Nippoldok, Quiddek, Schuckingek, Niemeierék klasszisa, akik a háború átéléseiben még meggyőződésesebben, öntudatosabban vallják az új, pacifista nemzetközi jog megújító hivatását. Nem szabad elveszítünk bizalmunkat a *szellemi* Németországban. Az *alldéutschok*, a mindenféle rendű és rangú imperialisták és sovinszták fenekedő lármája visszataszító, ellenszenves, de a klasszikus idealizmus hagyományai még nem haltak ki Németországban, Goethe, Kant és Beethoven nemzete meg fogja találni önnönmagát. Rossz politika és rossz politikai nevelés elfojthatta benne a szellemi nagyság, a belső értékek hódoló tiszteletét, de nem ölhette ki belőle a mélyen fogamzott csírákat. A német idealisták csendes, halk és szemérmes munkáját túlharsogja a fenekedők lármája, de a német nép lelkében erjed a felismerés és nem késhet soká az önmagára eszmélés ideje. Az örök béke eszméjét Kant vetette a világba, az egyetemes emberiség gondolata egy Lessing alkotásában jutott legfenköltöbben kifejezésre. Több mint száz évvel ezelőtt, Németország politikai felemelkedését az irodalom gyönyörű renaissance-a előzte meg, ma, az európai kultúra összeroppanása után, ismét e szellem megifjodásától remélhetjük a nemzetek politikai felvirágzását, amely a szétagolt és egymással szembenálló nemzeti társadalmakat a békés, alkotó kulturmunka, az igazi emberi szolidaritás állapotába fogja átlendíteni. Ebből az újjáalkotó, gloriózus munkából a német szellem minden bizonytal ki fogja venni méltó részét.

Neufeld Béla.

Zsolt a nemzetiségi kérdésről.

A *Pesti Hírlap* 1918 október 20-iki *Esti leve*-lében olvassuk ezeket:

„Régen volt, amikor előre hirdettük az igazságot, hogy elkövetkezik nemsokára az az idő, amikor *a nyelvhatárok lesznek a politikai határok*, siessen tehát a magyar nemzet, hogy betöltse az állam területét saját nyelvével, különben az a veszedelem fenyegeti, hogy államhatárai megszűkülnek. Íme, elérteztünk e határidőhöz s ez időpontig minden percet elmulasztott a magyarság, hogy nyelvét kiterjessze az állam politikai határáig. Évtizedek múltak el a *Beksics Gusztávok*,

Bartha Miklósok és Szathmáry Györgyök magyarosító agitációjától, a hivatalos állam nemhogy magyarosított volna, hanem egymást érték a rendeletek, hogy a nemzetiségi nyelveket tanulják meg a közigazgatási tisztviselők, tanfelügyelők és tanítók.”

Most tehát végre megtudjuk, hogy mi volt a magyar nemzetiségi politika hibája: nem volt eléggé erélyes. A gyakorlati magyar nemzetiségi politika vezetőit, Tisza Kálmánt, Bánffy Dezsőt és Tisza Istvánt tényleg jellemezte valami lagymatagság. Vehettek volna példát a poroszoktól, akiknek e téren Elzászban, Posenben és Schleswigben nagy sikereik voltak és bizonyára ezért fogja e területeket újból nekik ajándékozni a majd összeülő békekonferencia. Ajánljuk továbbá az *Esti levél* élelméjű írójának, *Zsolt*-nak, a törökök példáját, akik az örmény nemzetiségi kérdést a lehető legradikálisabban oldották meg: a háború ideje alatt kiirtották az összes török földön élő örményeket, szám szerint mintegy 2¹/₂ millió embert. Ezzel az örmény-kérdés Törökországban megszűnt. Mennyivel egyszerűbb, olcsóbb, gyorsabb és biztosabb eljárás ez, mint magyarosító iskolákkal kísérletezni!

Állami eugenika.

Még dúlnak a véres csaták, fajunk egy hatalmas csoportja csak most szeli át az óceánt, hogy kivegye részét a pusztulásban és pusztításban, de annyi máris bizonyos, hogy a háborús emberáldozatok nagysága csak a milliók tucatjainak segítségével lesz megszámlálható. A fegyverrel megölték, a háborús élelmezéssel, ragályokkal sírba tessékeltek és a meg nem születettek árnyainak végtelen sokasága kísértetiesen mutat reá az emberhiányra, noha Franklin igazsága szerint a háború költségei nem azonnal egyenlítettnek ki: a számla csak később jön és a hólabdarendszer mintájára növekedő születési hiányok által előálló hézagok nagysága csak generációk multán fog kitűnni. A kulturemberiség legjobbjai nagyrészt elvesztette, fájának fenntartását pedig a sokéves háború alatt annyi mételynek, koplalásnak, betegségnek, testi csonkulásnak, minden biológiai bűn prédájának kiszolgáltatott gyarlóbbakra kénytelen bízni, mialatt ezektől az utódoktól várja a múlt revízióját, a háborús restaurációt és a többtermelés nehéz munkáját.

A társadalom faji kvalitásának ezen minden, a fejlődést szíven viselő embert kétségbeejtő állapotának javítására indult főleg orvosoknak és biológusoknak, de íróknak és gondolkozóknak is egyre hangosabb csoportja, melyet Sir Galton óta az eugenika zászlaja tetemes táborba toborozott. Háború előtt, konszolidáltabb viszonyok közepette, jobb tájakon, már törvényileg is biztosították egyes megállapításaik eredményét. A ma *ante portas*-os perceiben nálunk is egyre sűrűbben tűnnek fel cikkek, értekezések, beszédek, sürgetve az állami beavatkozást. Fantazmagóriák zsenik romantikus tenyésztéséről kötelező orvosi vizsgálatok, szülői támogatás stb. lógnak a

levegőben és az állam már bele is bocsátkozott az ő szokott módján egy langyos csecsemővédő akcióba. De jezsuitizmusának libegő köpenye nem takar semmit: a gyermekek továbbra is gondozás nélkül maradnak, külvárosi nyomortanyák falán, a pincékben csurog a lé, virul a penész, nincs kórház, pólya, se pénz, csak kifogás-háború. Itt csak a naivitással határos jóhiszeműség várhat eredményt. A szaporodás problémája a mai gazdasági viszonyok, a föld javainak igaztalan elosztása folytán, a munka meg nem becsülése, a szabad küzdelem és emberi jogok hiánya közben ilyesmikkel meg nem oldható. Amíg az anyagi viszonyok fizikailag lehetlenné teszik a gyermekek eltartását, a születettség, pénz és protekció grasszálása pedig a belátás kényszerével tart vissza sokakat a nemzéstől; tudósok asztalán hiába íródnak, professzorok és gondolkozók fejében hiába születnek meg az embertermelés és a faj javítás szelekciós gondolatai. Megállapításaik, nézeteik zárt rendszerében csak üvegházi virágok nyílnak, amelyek a mai élet gyilkos atmoszférájában életképtelenek. A senyvedő élet nem fehér lap, ragyogó klinika és nem respektálja az exaktságokat. Tuberkulózis, nemi bajok, alkoholizmus ellen harcolni csak a jobb életviszonyokért küzdve lehet. Azért az eugenika nemes gondolatai nem vesznek kárba; remélhetőleg nem késői utódok életének plasztikáján fognak nagyszerű simításokat végezni, ma érvényesülve mégis a tünetes gyógymód veszélyes útjára vinnének és mély fekélyeket takarnának tapasztokkal. A kivitel pedig csak egyetlen bizonyossággal kecsegtet, azzal, hogy az állam ismét beleavatkoznék pandúros módján az egyén jogaiba és új területeket nyitna kijátszások számára. Ezek a társadalmat gyökerében megtámadó bajok csak a nagy társadalmi reformáció után fognak megszűnhetnek. Amíg háború lehetséges és milliónyi asszony húszévi anyamunkáját leronthatja egyetlen háborús hónap, amíg az állam népszaporításról beszél, de a fiaknak nem akar földet adni, igazságos bért biztosítani, amíg az ifjúságot a társadalmi morál és munka idealizmusa helyett a múlt barbár malasztjával traktálják, a nőket munka és anyaság helyett prostitúcióra nevelik, ameddig a kapitalizmus lehetővé teszi, hogy naplopók a luxus, játék, dőzsölés és kéjtelenség mákonyát terjesszék és az emberiség a munka és becsület helyett pénzt hajhász, addig a testét sorvasztó bajoktól nem fog megszabadulni. Az élet anyagi feltételeit kell megváltoztatni, a testi jólétet kell biztosítani, de eredmény csak akkor lesz, ha más nevelés jobb lelkeket formál, azért is, mert betegség és butaság jóbarátok. P. E. F

A Budapesti Hírlap Tisza Istvánról.

Rövid egy-két nap alatt nagy változások mentek végbe egyesek politikai meggyőződésében. Nem meglepő vagy érthetetlen jelenség, hogy a régi rendszer összes panamistái és hadimilliomosai igyekeznek összelopott vagyonukat menteni, sőt az eddigi módon lehetőleg növelni. Az sem csodálatos, hogy a hivatásszerű politikusok arra törekszenek, hogy eddigi hatal-

mukat megtartsák, sőt hogy még nagyobb karriert csináljanak, Kisompolyognak eddigi pártjuk kereteiből és hol feltűnés nélkül surrannak be, hol tüntetően vonulnak be a diadalmas pártba. Lehetetlenségnek látszik velük szemben a védekezés. Ami azonban a magyar sajtóban ment végbe, arra még azok is alig mertek gondolni, akik a lapok politikai elvűségéről a legpesszimistább felfogásúak voltak. Valamennyin túltett a *Budapesti Hírlap*. Rákosi Jenő kilépésével e lap ürügyet vél találni arra, hogy teljes bátorsággal épp a fordítottját hirdesse annak, amit tegnap hirdetett. Ebből nyilván az következik, hogy Rákosi Jenő kivételével a lap összes munkatársai vagy idáig, vagy most másként írnak, mint ahogy érznek. A jó ízlésnek, azt hiszi az ember, vannak határai. Hogy ezek hol lehetnek a *Budapesti Hírlap*-nál, arra valóban kíváncsiak volnánk. Tisza István halálával kapcsolatban vetjük fel ezt a kérdést, E rendkívüli ember tragikus sorsa megilletődést keltett mindenkiben, csupán a *B. H.* ír róla száraz riportot. Ugyanaz a hiéna szellem beszél belőle, mellyel Szabó Ervinről halálakor tudatos és célzatos tévedésekkel teli tudósítást közölt. Ha ma Tisza István beszélhetne, Dózsa Györggyel együtt mondaná: „Most látom csak, hogy ebeket neveltem.” B—n.

A *Neue Zeit* és a népek önrendelkezési joga.

Halála előtt néhány héttel adta át e sorok írójának *Szabó Ervin* egy cédulára kiírva a *Neue Zeit* alábbi passzusát, azzal a felszólítással, hogy róla kortörténeti jegyzetet írjon:

„Nézetem szerint a román béke megítélésében az, hogy Dobruđa ilyen vagy amolyan részében milyen a bolgárok vagy románok számaránya, ránk nézve egyáltalában nem jön számításba, hanem csakis az, hogy e béke mennyiben segítheti elő Németország gazdasági újjászületését, mindenekelőtt pedig az, hogy mennyiben segíti elő a német munkásság érdekeit.” (*N. Z.* XXXVI, 2, Nr. 1918 jún. 7, p. 243.)

Íme, így ír a német szociáldemokrata pártnak egy régi tagja. *Ilyen* szocialistákkal Krupp és Reventlow nyugodtan szövetkeztek. A fenti nyilatkozat egyúttal az ő álláspontjuk is. B. R.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A faji kiválasztás és népesedés szociológiája. (F. Müller-Lyer: *Die Zähmung der Nomen. I. Teil, Soziologie der Zuchtwahl und des Bevölkerungswesens. München: Albert Langen, 1918. XVI, 396 l.*)

Az élet fejlődés, ellajstromozása az időnek, mind újabb formákban való folytatása a múltnak. Az élet világában nincs ismétlődés, tüneményeit nem lehet mechanikus törvényszerűség alapján magyarázni, történéseit kell tanulmányozni s ellesni annak irányát. A társadalom az élő világ jelenségei közé tartozik, fejlődése a kultúra megteremtésében nyilvánul; a szociológia a kultúra fejlődésének „irányvonalait” keresi, evégből a kultúra különböző területein megállapítja, tanulmányozza a fejlődés egymásután következő szakaszait, fázisait s aztán ezeket összehasonlíttja egymással. Ebben áll Müller-Lyer „fazeológiai módszere”, melyet nagy szintetikus szociológiai kísérletében kétségtelen sikerrel alkalmazott. Müller-Lyer nagy pozitivistá volt, aki bízott a tudomány mindent meghódítani képes erejében; emellett elsősorban rendszerező, felosztások, fogalmi meghatározások, elnevezések embere. „Az emberiség fejlődési fokairól” tervezett egyetemes művének elkészült kötetei rendkívül tiszta, pozitív képet nyújtanak a társadalomtudomány egyes legfőbb problémáiról; a gazdaságról, családról, házasságról és szerelemről szóló kötetek után most megjelent posthumus könyve a faji kiválasztás és népesedés kérdéseinek mutatja be módszere értékét. Művének címét az az ősi mítosz szolgáltatja, hogy az ember életét a bölcsőtől kezdve a sors istennői — a három norna — intézik; tényleg három, sőtét, eddig kevésbé felderített hatalom uralkodik mindenki felett: a faji kiválasztás, a nevelés és az örökségi rend. Ezek határozzák meg, hogy egészségesek vagy betegek, kulturlények vagy félállatok, gazdagok vagy szegények leszünk-e. Ha az értelem e három hatalmat teljesen hatalmába tudná hajtani, ő lenne a sors ura. Ebben áll „a nornák megfékezése”.

Az előttünk fekvő kötet első része a fajfenntartás működését a minőség, második része a mennyiség szempontjából tárgyalja, amazi *eugenikának* nevezve, emezt analógia alapján *pleogenikának* mondhatjuk. A szociológia rendszerében való helyüket e tudomány területeinek alábbi osztályozása mutatja:

- I. ökonómia (gazdaság, javak termelése).
- II. Geneonómia (fajfenntartás, emberek termelése).
  - A) Nemi viszony (szerelem, házasság, a nő helyzete stb.).
  - B) A nemzedékek viszonya:
    - a) eugenika és pleogenika (testi javak átvitele),
    - b) nevelés (lelki javak átvitele),
    - c) örökség (anyagi javak átvitele),
    - d) a kor helyzete.
  - C) Rokonsági viszony.
- III. Demonómia (társadalmi és politikai szervezet).
- IV. Noonómia (nyelv, tudás és hit).
- V. Etonómia (erkölcs és jog).
- VI. Esztonómia (művészet).

A fajfenntartás állati ösztönének értelmes vezetése által az utódok egészségének, életerejének biztos alapot lehetne teremteni, az öröklődő betegségeket, hibákat el lehetne tüntetni a világból. Ezt meggondolva, azt kellene hinnünk, hogy a nemzésben való értelmes eljárás minden nép nemi erkölcsiségének alapelve; azonban a valóságban az „eugenika” eszméje teljesen újkeletű. A *faji kiválasztás* történetében három fázist különböztethetünk meg: 1. természetes, 2. családi, 3. személyi kiválasztást. A természetes faji kiválasztás korszakában a természet erői, a vadászérettel járó nehézségek, küzdelmek gondoskodnak az értéktelen csírák kirekesztéséről. Azonban a természetes kiválasztáshoz kezdettől fogva társul a szociális: a legintelligensebb, legjobb szervezettel bíró törzsek, melyek tagjai erősen összetartottak s egyéni létüket hajlandók voltak feláldozni a közért, inkább fennmaradtak. Már a művelődés legalacsonyabb fokán találunk szokásokat, melyek a faji kiválasztást mesterségesen befolyásolják. Ilyenek bizonyos edzési módszerek, a gyermekgyilkosságok, a férfiaság próbái, minő a dajkák fejevadászata, a soknejűség intézménye, mely által az erősebb férfi több nőt tarthatott, végül az exogámia, melyet Müller-Lyer „neofiliá”-val magyaráz, hogy tudniillik a férfiak nem kedvelik a környezetükben található nőket, hanem újakra vágyanak. Ez utóbbi elmélet helyességét fölötte kétségesnek tartjuk.

A civilizáció létrejöttével az emberi élet feltételei mesterségessebbé válnak, a földművelés sokkal több ember számára biztosít megélhetést, a gyéren lakott föld mindjobban benépesül. Nem követhetjük itt részletesen a „családi fázis” eugenikai történetét, a kínaiak, spártaiak, nairok ilyen irányban ható szokásainak fejtegetését. Az antik kor geneonómiája általán nem a kiválasztás minőségére, hanem a néptömeg lehetőleg nagy szaporítására volt berendezve. E célt szolgálta az állandó monogámia s a pénzszempontok alapján kötött családi házasság.

A középkor fejlett családi fázisában az egyház hatása eugenikai tekintetben nem éppen kedvező. Győzelemre juttatta az abszolút monogámiát, azonkívül sok házassági tilalmat rendelt el. Ámde e tilalmak éppen azzal nem törődtek, amit mi a legfontosabbnak tartunk, hogy terhelt szülők betegségeiket gyermekeikre ne vihessék át. Az egyház bűnnek bélyegezte a prevenciót, ami nagy gyermekhalandóságot és az asszonyok kimerülését eredményezte. A test megvetésének tana, a szegényezés túlzása is a kiválasztás megrosszabbodására vezettek, éppúgy „kedvezőtlen volt a cölibátus is annyiban, hogy a legfinomabb, legnemesebb természeteket tartotta vissza az utódok nemzésétől.

A középkori rendi állammal kapcsolatban Müller-Lyer kitér a nemesség kérdéseire. A születési arisztokrácia elsőbranguságát a tények alapján nem lehet sehhol se megállapítani. Különbö is kérdés, hogy a tehetség apáról fiúra szállhat-e. A lángész majdnem mindig egészen egyedülálló jelenség, s ahol az átvitel megvan, legfeljebb néhány nemzedéken át található. Ebből következik, hogy a nemesség biológiailag annál kisebb értékű, minél idősebb. A mai kor követelményeinek megfelelő racionális nemességi elv: a szociálarisztokrácia vagy természetes arisztokrácia, mely nem olyanokból áll, akiknek ősei voltak derekak és sikeresekek, hanem akik maguk azok.

A késő családi fázisban olyan változásokat látunk, melyek a régebbi korszakokkal szemben a szociálarisztokrácia felé határozott haladást jelentenek. A rendi állam az osztály államba ment át, melyben, legalább elméletileg, a törvény előtt mindenki egyenlő, az egyének most az alsóbb osztályokból könnyebben juthatnak vezető helyekre. E fázisban árutermelés, kereső gazdaság: uralkodik, mindenki léte attól függ, hogy pénzt szerezzen s aki feleségét és gyermekét eltartani képes, az megnősülhet. A gyermeknemzésnek

tűzpróbája a pénzszerzés képességre. Ez erőshatású szelektorikus momentum, azonban sok antieugenikus mozzanattal is párosul. Sokan tiszta véletlen, kiszámíthatatlan konjunktúrák révén jutnak fel a birtokosok rétegébe, mások sikereinek gyakran erkölcsi alsóbbrendűségük az alapja. Minthogy a nemzés teljesen gazdasági képességektől függ, a finomabb természetek, akik magasabbra törnek, inkább lemondanak a nősülésről, mint szellemi igényeikről. A birtokosok osztályában helyet foglalnak régi családok örökösei is, akik tulajdonképpen munka nélkül élnek. Mindent összevéve, a plutokratikus rendszert nem lehet a „természetes arisztokráciát” létrehozó kiválasztási fázisnak tekinteni.

Müller-Lyer ezután elemzés alá veszi az örökségi jog, a bűnözés és büntetés, a háború, a házastársak életkora, a szülésnél való segítség, végül a higiéné összefüggését a faji kiválasztással, kimutatva a mai berendezésekben rejlő káros eugenikai hatásokat. Mi csupán a háborúra akarunk kitérni, melyet kollektív atavizmusnak nevez. Az állatoknál s a legalacsonyabb kultúrfokon álló embereknél a háború a biológiai kiválasztás módja s a haladást tényleg mindenféleképpen előmozdítja. Azonban abban a pillanatban, mikor a földművelés korszakában a legyőzött ellenség rabszolgává lesz, döntő fordulópont áll be a háború és faji kiválasztás viszonyában. A legyőzöttek, a rabszolgák is továbbszaporodnak. Sőt később a háború hatása egyenesen kontraszelektorikus lesz, mert a legerősebb, legderekbabb férfiak harcolnak és pusztulnak el a legnagyobb számban. Ezért Európa kulturnépeinek nemzetközi szervezete a fehér faj eugenikus kiválasztása szempontjából is kívánatos.

Ha az „atyák vétkeit” végiggondoljuk, szinte csodálkozunk kell, hogy az emberi faj még nem fajult el teljesen. Szerencsére magában a természetben vannak ez ellen dolgozó erők. Az ember évezredek óta a természetes kiválasztásnak volt alávetve s így aránylag szilárd biológiai alapot szerzett a maga számára; azonfelül maga a természet sokszor elvégzi a megterheltek tehermentesítését; végül a faj rosszabbodását ellensúlyozza a környezet. Mindamellettt bizonyos elfajultság tagadhatatlan. A betegségek statisztikája szörnyű adatokat tár elénk, a teljesen egészséges ember ma ritkaság. „Ha a kultúra kiszorította a természetes kiválasztást, a fajnak idővel okvetlenül el kell fajulnia, — vagy a mesterséges kiválasztást kell meghonosítania. A félkulturának e területén is teljes kultúrába kell átmennie. Tudatos kiválasztás vagy elfajulás. E kettő között kell választani. Harmadik út nincs.” (124. 1.)

Mi átmeneti korban élünk, mely új korszak, a szociál-individuális vagy személyes korszak felé visz. Míg a családi fázis feladata volt, hogy a gyéren lakott föld benépesítésére az emberek lehetőleg nagy mennyiségét hozza létre, a személyes korszak a minőséget, annak megjavítását, nemesítését is szem előtt tartja. A „menjetek és sokasodjatok” elv helyébe a „legyetek emberek és nemesítétek meg fajotokat” elve lép. Hogy ez az elv tényleg a „haladás irányvonalában” rejlik, azt azok a jelenségek mutatják, melyek a helyes kiválasztás és a szociálarisztokrácia létrehozása felé vezetnek. Ezek a régi, eltűnő családi korszak szempontjából szétesést, dekadenciát jelentenek, de szociológiai lényegük szerint már a kezdődő személyes korszakhoz tartoznak. E jelenségek a következők: 1. a neomalthusianizmus, 2. a család bomlása, 3. a személyes ezelelem terjedése, 4. a nők differenciációja, 5. az állandó monogámia átmenete a felbontható házasságba, 6. a modern tudomány haladásai és végül 7. az erkölcsi érzület emelkedése az erkölcsi értékek változásával kapcsolatban.

A neomalthusianizmus, a preventív nemi érintkezés tünete a késő családi korszakban egyetemesen fellépő jelenség;

megtaláljuk a görögöknél, rómaiaknál éppúgy, mint nálunk. Ismeretes, hogy a születések száma a kultúrországokban állandóan csökken. Hogy ennek oka a fogamzás szándékos megakasztása s nem a faj kimerülése, azt legjobban a kanadai franciák bizonyítják, akiknél 10—15 gyermek se ritkaság. A legtöbb ember nem, vagy csak kevés gyermeket óhajt, aminek a lakásnyomor, a drágaság, a kultúrember fokozott igényei, végre a felelősség érzésének emelkedése az okai. Tény, hogy minél magasabb a civilizáció, annál kisebb a születési szám. A neomalthusianizmusnak kétségkívül nagy előnye, hogy az egyetlen és legegyszerűbb eszköz a túlszaporodás ellen; sokszor az anya védelmére szolgál, éppúgy a gyermekére is, mert a túlsók szülés mindkettőnek árt. Csökken általa a csecsemőhalandóság, növekszik az átlagos élettartam, az életkorok kedvezőbb tagozódását s így a produktív erő emelkedését eredményezi. Lehetővé teszi a korai házasságot, leszállítja a törvénytelen gyermekek számát; végül megjavíthatja a nemzetközi viszonyokat s meggátolhatja a háborút. Azonban eugenikai szempontból legfontosabb hatása, hogy megakadályozhatja a beteg, terhelt gyermekek nemzését, az ember uralmába hajítja a fajfenntartás ösztönletét. Ezzel szemben mások hátrányaiként állítják, hogy túltermelés nélkül nem lehetséges kiválasztás, tehát elfajulásnak kell beállania. Ez az elmélet azonban csak a, természeti állapotban élő állatokra áll. Mások szerint az elsőszülöttek gyengébbek, mint a későbbiek, de ezt sem lehet pozitív adatokkal bebizonyítani. Végül vannak, akik szerint a neomalthusianizmus megállítja a kultúrát és lehetetlenné teszi a haladást. Amde először is e szokásnak nem kell okvetlenül a népszám stagnálását vagy visszafejlődését okoznia, másodszor a népszaporodás és haladás közötti viszony nem oly egyszerű, mint a fenn eb bi elmélet feltünteti. Bizonyos szám a kellő munkamegosztás végett kétségkívül szükséges, de bizonyos népsűrűség elérése után, úgy látszik, nagy emberek fellépése és népek egymásközötti érintkezése jobban megtermékenyíti a művelődést. Történeti példák mutatják, hogy a nagy népszaporodás nem okoz okvetlenül virágzást s hogy akkor is beállhatnak virágzási korszakok, ha a népszám állandó marad vagy csökken. Mindent összefoglalva, állíthatjuk, hogy bizonyos határokon belül és értelmesen gyakorolva a neomalthusianizmus haladást, kulturvívmányt jelent, lehetővé teszi a nemi ösztönnek az értelem alá való rendelését s a népszaporodás szabályozását. Nem lehet mégsem tagadni a veszélyeket, melyekkel járhat (a faj öngyilkossága). A baj elkerülésének módja, hogy az európai államok kultúrájukat magasabb alapra helyezték, a régi geneonómikus formák az új személyes vagy szociál-individualista korszak intézményeinek adjanak helyet.

Minden reform sikerének feltétele, hogy a fejlődés irányvonalába essék. Az eugenikus házasság gazdasági feltételei: 1. a nők differenciálódásának teljes megvalósítása, 2. a gyermeknevelés állami szervezése, a gyermek sorsának törvényes intézkedések által való biztosítása, 3. a család bomlása, funkcióinak szocializálása, kis háztartás helyett nagy háztartás és végül 4. magas-képzettségű társadalom; a mai művelődési fokon álló társadalomban a szabad házasság csak zabolátlanságra vezetne. Az erkölcsös érzület erősödése az eugenikus nemzésnek szintén kedvezni fog: az örökölt megterheltség átvitele a „nemszületettek joga” elleni bűn. Az eugenika pozitív kulturideál, mely a régi teológiai és metafizikai ideálok helyébe lépett, célja, hogy a földgolyót minőségileg és mennyiségileg az emberi optimum népesítse be. A mai kulturállamok e céltől rendkívül messze vannak. A reformok, melyeket a fajhigiénikusok ajánlanak, egyelőre inkább negatívek: egészségi bizonyítvány, mesterséges sterilizálás, betegek házassági tilalma s más effélék. De az eugenikai probléma megoldását meg fogja

hozni a *népesedés* kérdése, a fogyás, a faj pusztulásának veszedelme. Itt sürgős intézkedésekre van szükség s az állam, ha hidegen marad is az eugenika követelményeivel szemben, a népesség fogyását mátkatonai okokból sem nézheti tétlenül. Az eugenika problémája összefügg a népesedés kérdésével.

A *népesedés* tanának főproblémája Malthus törvénye, mely szerint a népességnek hajlandósága van arra, hogy az életfenn-tartási cikkek mértékén felül szaporodjék. E törvénnyel szemben a tudós világ két táborra oszlott. A vitát nem lehet az elavult nemzetgazdaságtani alapon eldönteni, megvizsgálása a szociológia feladatai közé tartozik. A priori nyilvánvaló, hogy a népesedési viszonyok nem voltak ugyanazok a fejlődés minden fázisában, ezért meg kell azokat figyelni az állatoknál, az őskorszakban, a vadság, a barbarizmus és a civilizáció korában. Azonban előbb egy módszertani megjegyzésre van szükségünk. Egy nép kultúrájánál nem csupán az döntő, hogy melyik kultúrfokon áll, hanem az is, hogy mily hosszú ideig él abban, mennyi ideje volt, hogy ahhoz alkalmazkodjék. Mértani hasonlattal élve a „függőleges”, emelkedő fejlődés mellett „laterális” is van és a ma élő vad népek mögött kétségkívül hosszú ilyen laterális fejlődés van. Például az ausztráliaiak az őskorszak stádiumában maradtak, de „oldal-irányban” mozogva abban alaposan berendezkedtek. A kínaiak felemelkedtek a földművelés fázisáig és azon maradtak, laterális alkalmazkodásukat tehát szintén jól elvégezhetnék. Ellenben a germánok gyorsan, 1¹/₂ ezer év alatt emelkedtek egyik fokról a másikra és nem volt idejük, hogy minden fázison teljesen berendezkedjenek. Innen magyarázható az az egészséges, harmonikus benyomás, melyet sok alsóbb fokon megállapodott nép kultúrája ránk tesz, míg a mi művelődésünk tele van diszharmonikus maradványokkal, egyenetlenségekkel. Például jelenleg az előrehaladt anyagi és visszamaradt szellemi kultúra közötti viszony oly ellentétes, hogy korunk válságosnak mondható. Minden attól függ, képesek lesznek az európai népek magas kultúrfokuknak megfelelő laterális adaptációra.

Visszatérve a népesedés kérdéséhez, az emberiség történetét az „emelkedő” fejlődés szempontjából négy nagy korszakra lehet osztani: az első a legegyszerűbb szerszámok és a tűz felfedezésével kezdődött, a második a földműveléssel és állattenyésztéssel, a harmadik a kapitalisztikus ipar és nemzetközi kereskedelem meghonosulásával, a negyedik, a jövő korszak valószínűleg népközi tervszerű telepítés által válik majd lehetővé. A „laterális” fejlődés szempontjából minden korszak két alfázisra osztható: 1. expanzívra, melyben az új kultúrvívmányok kiszélesítik a tápszínteret, úgy hogy a nép szaporodik és terjeszkedik és 2. preventívra, amikor a tápszíntér annyira ki van töltve, hogy a nép mesterséges preventív eszközökhöz nyúl. Az elsőt az aktív, a másodikat a passzív alkalmazkodás fázisának mondhatjuk.

Az állatok óriási szaporodása ismeretes. Korlátozza azonban az a körülmény, hogy egyik állat a másiknak táplálékul szolgál. Így jön létre a „természetben való egyensúly” és alapjában minden állatfajban nem a tápszíntér, hanem a „természetben való egyensúly” mértékén felül való szaporodásra van törekvés. Az emberiség őskorszakában a faj fenntartási és szaporodási viszonyok olyanok lehettek, mint az állatoknál. Azonban ekkor keletkezett az emberi kultúra és ezzel a szaporodásban is fordulat állott be. Fegyverei révén az ember legtöbb természetes ellensége felett úrrá tudott lenni, áttörte a természetben való egyensúly törvényét. A természetes fejlődés helyébe a kulturális lépett és megkezdődött az ember diadalmenete az egész földön át. A kőkorszakban az első szerszámok és a tűz feltalálását nagy terjeszkedésnek kellett követnie; a népsűrűség persze nem lehetett nagy,

viszont végbement az emberi faj óriási expanziója. Ha azonban az ősi kőkultúra még meglévő csekélyszámú képviselőit nézzük, minők az ausztrálieiak, tűzföldiek, mindenütt csekély termékenységet és jól kifejtett preventív rendszert találunk melynek főmódszere a gyermekgyilkosság. E törzsek tehát a második, a preventív alfázisig jutottak. Nyilvánvaló, hogy ezt expanzív fázisnak kellett megelőznie, mert ha a kőkorszak emberei szaporodásukat oly mértékben korlátozták volna, mint utolsó maradványaik, nem lettek volna képesek benépesíteni a földet. Csak midőn az erősebbek a gyengébbeket hátraszorították és őket a táphelyekért való háború vagy éhezés fenyegette, juthattak arra a gondolatra, hogy a szaporodást mesterséges prevenció útján megakasszák.

A mesterséges élelmiforrások felfedezése ismét expanzív korszakhoz vezetett és annak eredménye most sűrűsödés volt. A földművelés nyilván sokkal több embert tarthat el egy bizonyos nagyságú területen, mint a vadászat. Az indiánoknál még a vadász népek preventív típusát látjuk, csak kevesen emelkednek közülük a földművelés alapján a második korszak expanziójáig. Ellenben Afrika az alsóbbrendű földművelő népek expanziójának főképviseelője; a gyermekbőség itt erkölcsileg is nagyon becstülük. A Csendes-óceán szigetlakói viszont a kapás-földművelés korának preventív alszakaszában vannak. E föld a gyermekgyilkosság és magzatelhajtás klasszikus tanyája. Ez a szigetek földrajzi helyzetéből magyarázható, melyek nagyon termékenyek ugyan, de korlátolt nagyságúak és az optimális népességét csakhamar elérik. De hogy e preventív szakaszt itt is expanzió előzte meg, annak bizonyossága, hogy felfedezésükkor e szigeteknek meglehetősen sűrű lakosságuk volt.

Hogy a földművelés a maga népsűrítő erejét kifejthesse, ahhoz a föld bizonyos fokú termékenysége, nem túl meleg éghajlat és nagyobb összefüggő terület szükséges, melyen egységes birodalom alapítható. E feltételek megvoltak Egyiptomban, Kína egyes medencéiben stb. Itt sokkal intenzívebb megművelés lehetséges, a kapálóművelés átmegy a kerti- és ekésgazdaságba. Ez utóbbiak nagy hozadékot hoznak, ami által nemcsak fokozott sűrűsödés, hanem a foglalkozások tagozódása és azzal a városodás válik lehetővé. India, Kína, a régi Egyiptom ismeretes nagy népszáma óriási expanzióra vall. Ezt főleg az élet olcsósága okozza, de az említett országok erkölcsi kódexe is a nagy szaporodásnak kedvez. Mindamellett itt is el kellett jutni az optimumig és e határhoz közelítve a prevenció mind erősebbé válik. Kínában a gyermekgyilkosságok nagy száma és a kivándorlás jelzik e fázist. A kellő történeti adatok híján nem tudjuk, hogy az expanzív korszakban a preventív eszközök minő szerepet játszottak, de a valószínűség amellett szól, hogy kezdetben az expanzív hajlamok túlnyomók voltak és csak mikor az ország mindjobban megtelt emberekkel, váltak szükségessé a preventív szabályok.

A kerti gazdaság a föld legintenzívebb kihasználására vezet. Ennélfogva azt hihetnők, hogy nagyobb népsűrűség, mint a kertgazdaság által, egyáltalán nem képzelhető. Pedig lehetséges. Egy országban több ember élhet, mint amennyit a földje eltarthat, a nemzetközi munkamegosztás és kereskedelem révén a cikkek termelés ott történik, ahol a termelési feltételek a legkedvezőbbek, ezáltal a föld hozadéka ismét emelkedik és az emberiség újabb szaporodása válik lehetővé. Ily módon a nemzetközi kereskedelem révén az emberiség harmadik expanziós korszaka jön létre. Az elgő ilyen expanziót az antik népeknél, a másodikat a modern kultúrnépeknél látjuk, az utóbbi az elsőnek nagyobbszabású megismétlődése.

A régiebb típusú, izolált civilizációkkal szemben, a Földközi-

tenger mentén lakó népeknél megvoltak a nemzetközi kereskedelmi egyesülés feltételei. E népek végül a római birodalomban egyesültek. Ezen integrációs folyamatban szintén mindenütt megkülönböztethetjük az expanzív és preventív szakaszokat. A római birodalom bukása után a népvándorlásokon keresztül kialakultak az európai államok. Ezeknél kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a XIX. századig határozottan megvan az expanzió. Útjában állott a sok háború, pestis, éhhalál, betegségek; e hatalmas ellenségekkel szemben az embernek csupán egy eszköze volt, hogy a népességet mindamellett szaporítsa: a szülések nagy száma. A középkor geneonómiai erkölcsködexe e célhoz volt szabva. Teljes erővel törekedett aztán a népesség szaporítására az abszolút és merkantilista állam. Ennek következménye egyfelől az európai népsűrűség emelkedése, másfelől a tengerentúli vidékek benépesítése volt. A kivándorlás mind nagyobb mérvet ölt. Azonban a kezdő kapitalista korszak preventív alfázisának jelei már a XVIII. század vége felé felismerhetők. A nagy népszaporodás áldásairól vallott tan más nézeteknek ad helyet, melyek fő kifejezője Malthus, aki a kapitalizmus előtti korszak preventív fázisának tulajdonképeni tudományos képviselője. A kapitalizmus előtti termelés elérte az optimumot és érdekes, hogy éppen a kétgyermekrendszerrel később oly ismertté vált Franciaország panaszskodik legtöbbit a túlnépesedés miatt. Azonban alig kezdődött meg e preventív fázis, midőn a nagy munkagépek megkezdték diadalútjukat, beállott a kapitalizmus korszaka. A világtörténelem iróniája, hogy éppen Malthusra az emberiség legnagyobb és leggyorsabb expanziója következett. Európa lakossága 100 év alatt 187 millióról 386 millióra emelkedett és a fehér faj kolosszális expanzióját látjuk az egész földön át. Ámde már láthatók a kapitalisztikus korszak preventív fázisának tiszta kezdetei is. Ahol a népesség abszolút növekedése csökken, ott már nyilván a preventív fázissal van dolgunk, így mindenekelőtt Franciaországban. Ennek szükségképeni követelménye lesz, hogy a leghaladottabb népeket a kevésbé fejlettek mindjobban túl fogják szárnyalni. Tényleg máris konstatalható a fajok eltolódása, a szlávok, továbbá az amerikaiak és a sárga faj előnyomulása. Vajjon meg van-e pecsételve az európai népek sorsa? E kérdés egyértelmű ezzel: Várható-e, hogy a fejlett kapitalizmus korszakának preventív fázisa egy új kultúrfok expanzív szakaszába megy át? Az új kultúrfok létrejövésére a következő módok nyújtanak lehetőséget: 1. fokozott földművelés, 2. fokozott iparosítás, 3. háborús hódítások, 4. kivándorlások és kevésbé népes országok betelepítése.

A többtermelésnek, az élelmezés racionizálásának kétségkívül lehet népszaporító hatása, de ennek is megvannak a maga korlátai. Ezenfelül a föld nagy kihasználása az erdők mind nagyobb eltűnésével, természetpusztítással jár, ami káros. Viszont mesterséges élelmiszerek feltalálásától ismét kedvező eredmény remélhető. A fokozott iparosításnak szintén megvannak a maga veszélyei, a túliparosodott nép függő helyzetbe jut más népekhez, a piacért való küzdelem háborúhoz és az viszont a népszám fogyáshoz vezet. A mi kultúránknak is betegsége a túl nagy vagyonskoncentráció, mint a régi római birodalomé; a belső piac erősítése, a gyarmatokra nézve pedig a nyitott kapu elve segítheti elő legjobban a kultúrnépek szaporodását. A háborús hódítások régebbi kultúrfokon alkalmas eszközök voltak a népesség levezetésére. A győztes a lakosokat megsemmisítette, elűzte vagy leigázta. Modern népek között e módszer nem vezet sikerre. A háború többé nem képes teljesíteni régi pleogenikus funkcióját, helyébe az államok közötti megegyezésnek kell lépnie. A kivándorlás révén kétségkívül sok ember nyerhet elhelyezést, főleg a

tengerentúli országokban; de ennek is megvannak a maga nehézségei, a kultúra emelkedésével az emberek óvatosabbak, kevésbé kalandvágyók lesznek és a kivándorlónak nem könnyű egzisztenciát alapítani. A kivándorlás rendezésére szintén államközi megállapodások szükségesek. Mindent összefoglalva mondhatjuk, hogy egy magasabb kulturfázis lehetősége adva van és pedig az az emberiség nagyobb társadalmisulása révén jöhet létre. A késő családi fázis válságos korszak, amelyen túl egy nép sem jutott és melyben az antik népek virágzása aláhanyatlott. A mi kultúránk is csak akkor juthat ezen túl, ha az európai államoknak sikerül egymás között megegyezést létesíteniök, ha az előkelő diplomata helyzet a tudományos dolgozó államférfi foglalja el.

Ha már most az eddig elmondottakat szem előtt tartva az egyes fázisokat összehasonlítjuk egymással, akkor megkapjuk az irányvonalakat, ezek alapján következtethetünk a jövőre. Ha analitikusan előbb az egyes részeket vetjük össze egymással, úgy az alábbi pontok jönnek tekintetbe: 1. tápszintér, 2. társadalmi rend, 3. természetes ellenségek, 4. a mesterséges korlátozás módjai, 5. a kiválasztás és 6. magának a népesség tömegének fejlődése. A két utóbbit fejtegetéseink kellően megvilágították. A tápszintért illetőleg az a kultúrának emelkedésével mindinkább kiszélesült, a tápszerek megszerzése mind racionálisabb lesz, vagyis független a természet kiszámíthatatlan befolyásaitól. A társadalmi rendre vonatkozólag láthatjuk, hogy „a kultúra emelkedésével az emberi szervezet intenzíve és extenzíve mind magasabb formákat vesz fel, miáltal az emberi társadalom tápszintere és élelmiszerei és ennek folytán a föld lakossága mindinkább növekszik. S az egész mozgás célja a föld népességének optimuma a föld népeinek mind tökéletesebbé váló demonómikus organizációja által” (316). A természetes ellenségek fölött az ember mindinkább úrrá lett. Míg az állatoknak óriási szaporodásra van szükségük, hogy fajukat fenntarthatassák, az embernél ez a kezdetleges faj fenntartási mód mindinkább a magasabba megy át, melynek (ideális) célja, hogy mindaz, ami megszületett, megmaradjon és elérje a normális élethatárt. A fogamzás korlátozásának módjai mind racionálisabbak lesznek. A gyermekgyilkosság, majd a magzat-elhajtás helyét a fogamzás mesterséges megakasztása foglalja el: 1. az abszolút megtartóztatás, 2. a preventív nemi élet révén. A prevenció könnyűségével azonban, mint mondtuk, a faj visszafejlődésének veszedelme jár. Ezért fontosak annak motívumai. Ezek között a nyomort, a más népektől való elnyomatást és a kényelmes életmódhoz való ragaszkodást látjuk. Az elméleti fejtegetésektől egyelőre nem várható nagy hatás, a prevenció technikáját minden egyén a maga szempontjából fogja kihasználni és a faj jövőjének szempontjai az átlagember előtt aligha fognak nagy szerepet játszani. Ezért a születési szám tovább is csökkenni fog, a népesség fogyása, a hanyatlás mind fenyegetőbbé lesz.

A népesedés értelmes szabályozása a modern népek létkérdése. Egész sereg új intézmény és javaslat merült fel, minők az anya- és csecsemővédelem, özvegyek és árvák nyugdíja, pénzbeli segélyek a gyermekek után. Például évi 300 márka minden gyermek után, mindenesetre óriási túlszaporodást okozna és ha a segélyt csak minden második, vagy harmadik, vagy negyedik gyermek után fizetnék, akkor önkényüleg el lehetne érni az évtizedről évtizedre szükségelt születési számot. Persze ilyen állami beavatkozáshoz nagy pénzüsszegek kellenének, ezt az adózás, az örökségi jog reformja által teremthetné elő az állam; a gyermeknevelés terheinek elosztása szorul reformra, azok vállaláról, akik gyermekekben gazdagok és vagyonban szegények,

olyanokéra kell átvinni azt, akiknek kevés a gyermekük és nagy a jövedelmük. Azonban az államnak a nemzet anyag minőségére is néznie kell és itt találkoznak össze az eugenikai és pleogenikai követelmények. Az államnak nem szabad minden családot válogatás nélkül támogatnia a gyermeknemzésben, mert ez csak a faj rosszabbodására vezetne. Hanem például csak olyan házaspároknak adná a segílyt, akiket, mondjuk, egy orvosi bizottság különösen egészségeseknek, erőseknek, nemzésre alkalmasoknak talál. Igaz, hogy ehhez ismét nagy beavatkozás szükséges az egyének életébe. A valódi fordulat majd csak akkor fog megtörténni, ha a családi fázis helyébe a perszonális vagy szociál-individuális fázis lép és adva lesznek az eugenikai házasság feltételei. Ehhez járul a nemzetközi szervezet létesítése, mely feleslegessé teszi a fegyverkezést és kirekeszti a kontraszektikus háborút. Mindent összefoglalva a problémát egy szóval lehet megjelölni: „Emelkedő nemzeti és nemzetközi társadalmosulás.” Ismét eljutunk ily módon a szinergia tételéhez, mely így hangzik: „Az ember az állat feletti fölényét és hegemoniáját a földön nem egyéni értelmességének és erejének köszönheti, hanem a másokkal való egyesülés képességének, a sokak egységes összeműködésének, akik elemekként egy magasabb rendű organizmusba illeszkednek be és az egymásba játszó erők mind hatalmasabbá váló, végül az egész földre kiterjedő rendszerét képviselik.” (358.)

Ha most az összes fázisokat áttekintve, összehasonlítjuk egymással azokat, akkor gyakorlati eredményként azt látjuk, hogy az európai-amerikai kultúrkör népei gyors gazdasági fellendülésben vannak ugyan, de a kultúra minden egyéb területén óriási a zavar és rendtelenség. A gyors „emelkedő” (gazdasági) fejlődés egész kultúránkat nagyfokú rendtelenségbe hozta és most hosszú „laterális” fejlődésre van szükség, hogy ez új és magasabb alappon a rendtelenséget ismét renddé és harmóniává változtassuk át. A jövő fejlődés emez iránya mellett számos ok szól és tán lehetséges, hogy a kultúra fejlődése egy állandó stádiumhoz, az annyiszor megálmódott, de tudományosan persze nem bizonyítható „millenniumhoz” közeledik.

Nem szándékozunk ismertetésünk nyomán Müller-Lyer tétéleinek bírálatát megkísérteni. Látnivaló, hogy e műve sem martad el a többi mögött: kitűnő szintétikus képet nyújt két végtelenül fontos szociológiai tüneményről és végigmenve fejlődésük fázisain hitet merít, hogy az értelem térhódításai révén az emberi faj tökéletesedése és jobb korszaka felé haladunk.

Nagy Dénes.

A dualizmus kritikájához. (Franz Weyr: *Österreich und der Dualismus. Wien: Der Friede 1918, 12—17. szám.*)

Az osztrák alkotmányréform oly mértékben válik aktuálissá, amely mértékben a Monarchia népeinek demokratikus átalakulása és önrendelkezési jogának érvényesítése kikerülhetetlenné lesz. Ez az új korrupció szükségkép a dualizmus ellen fordul. A régi állapot kritikája tehát ma nem merőben elméleti eszmecsere többé, hanem előmunkálat egy új rend megalapozásához. Ez a szempont különös érdekességet kölcsönöz Prof. Weyr élelméjü és a közjogi dogmáktól dicséretesen ment vizsgálatainak.

Mindenekelőtt jogosult gúnyval utasítja vissza azt az osztrák-német körökben elterjedt felfogást, hogy a dualizmushoz, mint valami különösen becses, szilárd és jól bevált alapelvhez minden áron ragaszkodni kell. Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a dualizmus fenntartása már eddig is csak a legkínosabb veszekedések,

meg-megújuló ex-lex-állapotok, a legnagyobb fokú politikai nyomás árán volt elérhető. Még hozzá a magyarok — akiknek érdekében állítólag ez az egész alkotmányforma létesült — épp oly ellenségesek vele szemben, mint a Monarchia többi népei. Hisz nemcsak a magyar ellenzék támadja, de nincs olyan 67-es kormánypárt sem, mely ne akarna szüntelenül a kiegyezésen változtatni, tágítani, úgy hogy a magyar állam függetlensége egyre inkább kidomboríttassék.

A másik oldalon Ausztria népei is egyre kevésbé lesznek hajlandók ezt a dualista rendet elfogadni. A kiegyezéskor a dinasztia ereje sokkal nagyobb volt, mint a népeké. Ez magyarázza meg a dualizmus *abszolutista* természetét. A dualizmus voltaképp csak a közös védelemre szorítkozik, tulajdonképeni célja tehát a háborúk sikeres vezetése, a hadügy, melyben a döntő elhatározás kizárólag az uralkodó számára van fenntartva. A delegáció nem törvényhozó szerv, hanem egy nehézkes és a nemzeti közvéleménytől elvált testület, mely az abszolutizmust inkább csak látszólag mérsékli. A közös miniszterek felelőssége csak a papiroson van s mitsem változtat a hadügynek és a külügynek lényegileg teljesen abszolutista intézésén.

Miért ragaszkodnak tehát bizonyos osztrák-német körök még mindig oly szívósan a dualizmus fenntartásához? Mert az egységes államot, *Großösterreich*-t akarják megmenteni, egy fogalmat, amely a 17 Landtag, a horvát országgyűlés és a magyar parlament mellett voltaképp a valóságban már rég nem létezik. Ami az *Einheitsstaat*-ban igazi realitás: az az abszolutista kormányforma, mely ezt a föderalizmust bizonyos katonai és diplomáciai vonatkozásokban egységgé teszi. (A kvóta-kérdésben az uralkodónak fenntartott döntési jog különben *expressis verbis* is demonstrálja a dualizmus abszolutista természetét.) Hogy ez a dualista politika mily kevésbé alkalmas parlamentáris kontroll és megbeszélés alkalmazására, kitűnik abból a kényszerűségből is, mellyel a külügyminiszternek minduntalan bankettekét és küldöttségeket kell rendeztetnie, ha le akarja adni fontosabb külpolitikai nyilatkozatait.

Kitűnően mondja Weyr professzor: „Ezért nem véletlenség, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter a valóságban abszolutista miniszter, aki legjobb esetben a delegációknak (ha azok kéznél vannak, ami tudvalevőleg csak nagyon ritkán fordul elő) tartozik alkotmányjogi felelősséggel, ha ez a felelősség a valóságban keresztül volna vive. És nem véletlenség az sem, hogy Ausztria-Magyarország — az összes háborút viselő országok közül egyedül — mindjárt a háború kezdetén nyíltan ahhoz a kormányformához szegődött, melyre a szerencsétlen dualizmus elítélte volt, vagyis az abszolutizmushoz. Mert eme dualizmus szerint a külügyi politikához az egyes részállamoknak semmi köze s tehát mint ilyenek nem is viselhetnek háborút, hanem a háborút elméletileg az összállam fantomja viseli, gyakorlatilag azonban az abszolút uralkodó az ő közös abszolút minisztereivel.”

Az abszolutista rend osztrák hívei tetszelegnek maguknak azzal a hittel, hogy a dualizmus voltaképp reáluniót jelent, a birodalom egységét teszi lehetővé. De hol van ott egység, hol nincs közös törvényhozás s nincsenek szervek az állami akarat végrehajtására? Csak két egymással szüntelenül civakodó államiság van, egymás által szüntelenül korlátozottan és ismételten, de nincs semmi törvényhozásbeli vagy végrehajtó szerv, mely ezt a két ellenséges akaratot egy magasabb egységbe tudná foglalni, hanem az *inter duos litigentes tertius gaudet* elvének alapján „az uralkodó kényszerül a békebíró szerepét ellátni a két veszekedő fél között”.

Nyugati mintájú alkotmányosságra a dualista szervezet organikus képtelen, mert oly miniszter, aki mögött nincs parlament, nem lehet parlamentáris miniszter. Ezzel a lehetetlen alkotmánnyal szemben csak két logikus álláspont képzelhető el: az egyik, mely a laza egységet igazi reálunióba akarja állítani; a másik, mely a mai fiktív reáluniót tiszta perszonális unióra változtatja át.

Voltaképen hogyan jutottunk bele ebbe a lehetetlen alkotmányos konstrukcióba? A magyarok álláspontja még érthető, mert ők a szerző szerint a dualizmus árán külpolitikai és gazdasági előnyöket voltak képesek elérni. De miért ragaszkodik a hivatalos Ausztria olyan makacsul ehhez az alkotmányhoz? Weyr erre a kérdésre igen érdekes választ ad. Azért, mert a vezető katonai és bürokratikus körök olyan állameszmét igyekeznek a Monarchiára ráerőszakolni, mely voltaképen ennek lényegétől idegen. *Nemzetiségi államot akarnak nemzeti államok mintájára kormányozni.* A nemzeti állam imperialista ideológiáját akarják a nemzetiségi államnak a dolog természeténél fogva pacifista alaptendenciáira ráerőszakolni. S minthogy ezt a nagyhatalmi presztizspolitikát minden áron fenn akarják tartani s minthogy egységes reálunió egyre kevésbé képzelhető el, ezért ragaszkodnak a mai felemás államkerethez, mely a magyar-német hegemonia mellett lehetővé teszi egy expanzív politika folytatását.

Ezen az alapon azonban tartósan nem lehet egy államiságba tömöríteni az öntudatra ébredt népeket. A dinasztia és a népek közötti viszony az utolsó félévszázad alatt a népek hatalmának javára tolódott el. A dualizmus többé nem képes a Monarchiában élő összes nemzetek igényeit kielégíteni. Az átalakulás csakis a perszonális unió és nem a reálunió irányában mehet végre.

Weyr tanulmánya, még a cenzúra által erősen megbarázdált mai alakjában is nagyon érdekes és figyelemreméltó. Az ő képét, melyet a dualizmusról rajzolt, csak egy további vonással akarjuk kiegészíteni. A dualizmus természetrajzához nemcsak az ex-lex-állapot és a 14. § tartozik, hanem *a korrump magyar osztályparlament is.* Igazán demokratikus választójog mellett a dualista rend nem volna fenntartható. Dualizmus, nemzetiségellenes politika és nagynémet külpolitika ugyancsak a feudális államrendnek logikus következményei. Ez az államrend a magyar nagybirtok és banktőke szövetsége az osztrák-német burzsoáziával, militarizmussal és bürokráciával. A helyzet gazdasági és preventív előnyeit kizárólag ezek a monopolisták élvezik. (J.)

A magyarországi románok története. (N. Jorga: *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie. T. 1—2. Bucarest: 1915—1916.*)

Nem érezzük magunkat hivatva arra, hogy Jorga e kétkötetű nagy munkájáról szakszerű történelmi kritikát adjunk. Kétségtelen, hogy az európai hírnű tudós, kivált ami Erdély románjainak az egykori román vajdaságokkal való egyházi, kulturái és politikai összefüggéseit illeti, sok új beállítást és meglátást hoz. Itt csak a mű irányáról akarunk egypár észrevételt tenni.

Jorga nacionalista író. Nem azok az általános áramlatok érdeklik elsősorban, melyek mint szociális küzdés, elnyomatás, vallási fanatizmus és hittérítés a román népre is kihatottak, hanem az, ami specifikusan román, amit mint románok tettek és szenvedtek. Amennyire csak lehet, mintegy kiemeli, izolálja a román népet a vele együtt lakó és sokban együtt küzdő nemzetektől. Es viszont a legtöbbet időz azoknál a kapcsoknál, melyek az erdélyi románokat a vajdaságbeliekhez fűzték.

E kapcsok veszélyeztetését látja az erdélyi fejedelmek refor-

mátori buzgalmában. Sőt mi több: a hittérítésben azt a tendenciát tartja döntőnek, hogy megszüntesse az egyházi szoros összeköttetést az erdélyi és vajdaságbeli románok közt, mert ez idővel a politikai együttartozási vágyat is kifejlesztené. Azt hisszük, ez a gondolkozás még tudat alatt is alig lehetett döntő tényező: a reformáció korában Erdély hitbuzgó fejedelmei bizonyára szívesen látták volna, ha a havasalföldi és moldovai vajda is kálvinistává lesz.

A görög-keleti egyházért való küzdelem, amely vallás és egyház a külön román nemzeti létet is biztosítja, a döntő a XV—XVIII. században. E harcoknak csak egy étappe-ját látja Jorga a románok részvételében a Rákóczi-féle forradalomban. Pedig mély szociális erők is működtek közre. A felkelés vezetőinek azon ígéretére, hogy az összes résztvevők nemességet nyernek, seregestől jöttek a magyar, román, szlovák szabadság- és földéhes jobbágyok. Hogy mennyire összeforrt e hadsereg, mutatja az a sok tiszta román dallam, amelyet a kurucnóták megőriztek és a számos bilingvis, fele magyar, fele román költemény, mely ez időből megmaradt. Az ily testvéresülést Jorga teljesen említetlenül hagyja.

A 48-as forradalomra vonatkozólag Jorga elismeri (II. 270 l.), hogy a román parasztságnak alig lehetek más, mint osztálybeli sérelmei. A román intelligenciának többsége pedig hajlott arra, hogy elfelejtse a tiszta nemzeti szempontokat és hogy a szabadság, egyenlőség és testvériségért együtt lelkesedjen előbbi elnyomóival. De ezek után érthetetlen, hogy miért toborozták össze a románok a balásfalvi monstre-gyűlést, midőn sem az erdélyi magyarok, sem a szászok az ily arányú népgyűléseket nem tartották szükségesnek. Barnutiú törekvése, hogy a románság mint nemzet érvényesüljön, bármily nagy befolyással is bírt volna, nem magyarazza e tényt eléggé. Szociális okok működtek itt is közre. Bizonyíték erre Papiu Ilarianu leírása a marosvásárhelyi gyűlésről, melyet a magyar, román és szász ifjak a pesti március 15-ike hírére együtt tartottak. A leírás egypár napra a gyűlés után jelent meg a brassói *Foia pentru minte* című lapban; jóhiszeműségéhez kétség nem fér, mivel a románok akkor őszintén akarták az együttműködést. A románok e gyűlésen mindjárt a teljes, fizetésnélküli jobbágyfelszabadítást követelik, de a magyarok szerint fontosabb a sajtó-, gyülekezésszabadság és unió kérdése; a román ifjak kérését pedig nem is akarják jegyzőkönyvbe venni. A románok unszolására, esdeklésére azt az eszmét pendítik meg, hogy kérjék ezt egy külön gyűlésükön. A balásfalvi nagy népgyűlés gondolata először e vitákban merül fel, hisz e Marosvásárhelyt tanuló román ifjak közül kerültek ki a 48-as román mozgalom majdnem összes „főagitátorai.” És érthető, hogy mily gyűjtőan hathattak szavaik akkor, midőn — bár Magyarországon javában folyt a felszabadítás — Erdélyben a statáriumot hirdették ki és minden faluban egy-egy akasztófát állítottak fel. El is jöttek a balásfalvi gyűlésre nemcsak románok, hanem magyar, sőt szász parasztok is. Ezeknek a jelenlétét Jorga nem említi, de igenis kiemeli a résztvevő vajdaságbeli románokat.

A románokkal együtt lakó népeket is feltétlen egységként kezeli Jorga. A XIX. századtól a magyarság csak egy irányban kerül a románsággal szembe és ez a magyarosítás politikája. Széchenyit is csak mint magyarosítót ismeri; Eötvösről, Irányiról említést sem tesz, de annál inkább szerepelnek Tisza Kálmán és Bánffy Dezső. Nem hiába írta Jorga e művét közvetlenül a román háború kitörése előtt a nyugat közönségének informálására. Míg Baritiu például még későbbi irataiban is — bár itt határozottan türelmetlenebb nacionalista, mint fiatal korában —, többször tesz különbséget a magyar feudális urak és a magyar nép között, mely utóbbival szerinte meg lehetne egyezni, Jorga ezt a különbséget nem emeli ki. Ő a román jobbágyság sorsát nem is látja oly siralmasnak, a jobbágyság szenvedéseinek oly megrendítő leírását,

mint azt pl. Aradi Viktor: *Catarina doamnia noastră* című művében adja, Jorga e könyvében nem találjuk. Nem is említi Varga Katalint, talán azért, mert túlságosan belevéste volt magát ez a nő, magyar létére, a szegény mócok szívébe.

Vajjon mikor írják Erdélyben is azoknak a történetét, akiket Juriga Nándor szlovák képviselő gyönyörű szavai szerint a közös vérnél is inkább összetart a közös verejték? *Ardelean.*

Etika és szociológia. *Georg Cohn: Ethik und Soziologie. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1916. 316 l.*

A cselekvés objektív oldalon általánosságban véve látszólag könnyen felismerhető, tisztán külső tényezők közrehatását jelenti, ezzel szemben azonban szubjektív oldalon számtalanszor differenciálódott és igen komplikált individuális tudatnak a társadalmi tudattal történő összeműködéséből fakadó szintézisét bizonyítja. Az egyéni cselekvés tehát (és főleg az erkölcsi!) az előbbi okból kifolyólag, soha azonosan nem ismétlődhet meg, így tehát meddőnek minősíthető minden olyan törekvés, mely arra irányul, hogy a különbségek erőszakos kiküszöbölésével abszolút érvényű erkölcsi normákat és etikai megoldásokat állíthassunk fel. Ezzel kapcsolatban Cohn felveti azt a kérdést, hogy a nagy erkölcsi rendszerek eredményesen hathatnak-e ki az egyéni konfliktusok megoldására. A szerző ugyan többször visszatér e problémához és ámbár e kérdéssel szemben nemleges álláspontra helyezkedik, mégsem ad határozott és megnyugtató választ. Nem mutat rá ugyanis arra a körülményre, hogy a gondolkozás nagy művészei az egyéni célkitűzéseket a jóért és nemesért való rajongás irányába lendítik és így az etikai túlkövetelés révén — habár csak közvetve is! — mégis befolyásolják az egyéni cselekvést. Georg Cohn különben az általa felvetett problémahalmazzal szemben mindvégig ily ingadozó magatartást tanúsít, ami ugyan némileg érthető is, mert a legkülönbözőbb erkölcsi rendszerek és szociológiai módszerek tárgyalása a legtisztább nézőszempontot is elhomályosíthatja.

Cohn könyve első részében a normatív, második részében viszont a szociológiai etikát tárgyalja. Végtelen könnyedséggel és az összefüggések és állandó szemmeltartásával, valamint igen kifejtett kritikai érzéssel vezet végig a nagy filozófusok és szociológusok erkölcsi tanításain. Munkája harmadik részében a bevezető sorokban említett kérdést vitatja és a szociológia, valamint az etika problémátömbjének egymáshoz való viszonyát rajzolja meg.

A szerző nagy előnyére meg kell még említenünk, hogy könyvének elolvasása után eloszlik az az aggodalmunk, mintha a szociológusok a személyes élményeik természete szerint különféle módon vetnék fel problémáikat és teljesen egyénien, az eddigi kutatások figyelembevétele nélkül, törekednének a megoldásra. Művében fejezetről-fejezetre mind biztosabban alakul ki a szociológia centrális problémája és oly szisztematikus egységre mutat rá, amelyben a különböző kérdések és reájuk vonatkozó megoldások találkoznak. Sajnos, nem foglalkozik az egyes rendszerekkel a megillető arányban és egyeseknek a kellenél nagyobb figyelmet szentel, így Simmelre többször visszatér ugyan, sokszor idézi is, de távolról sem foglalkozik vele megfelelő módon, annál inkább tárgyalja ellenben Gumplowiczot. Helytelenül osztja be továbbá Durkheimot, akiről nem állítható határozottan, hogy az ökonómiai felfogást követi. Általában véve azonban a munka kitűnő kvalitásokról tesz tanúságot és mint szociológiai bevezető munka is igen ajánlható. A könyvet a kopenhágai egyetem az arany éremmel tüntette ki.

Margittai Lipót.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Vita a lakáskérdésről.¹

Dr. Fay Sándor: A lakásügy fontos szociális és gazdasági jelentőségét a mind túrhetlenebbé vált lakásbajok és lakásártalmak megnyilvánulásával, hogy úgymondjam, kifakadásával kapcsolatban, már a háborút megelőző években, de különösen a háború alatt nálunk is felismerték s körülbelül elmondhatjuk, hogy a mai züllött lakásviszonyok orvoslásának szüksége s azok okai immár átmentek a művelt emberek köztudatába. Tisztában vagyunk azzal, hogy a magyarországi elszomorító halálozási arányszámnak, a csökkent munkaképességnek s különösen a szegényebb lakosság erkölcsi lezüllésének főoka: a táplálkozás elégtelensége mellett az elégtelen és egészségtelen lakás, és nagyban és egészben tisztában voltunk és az itt elhangzott tanulságos előadás és felszólalások után különösen tisztában vagyunk azzal, hogy ez állapotok okai a tömegek szegénységén és kulturátlanságán kívül — amik végre is általános okok és egész politikai és pénzügyi rendszerünk természetes következményei — a hibás adórendszer, az építési hitel szervezetlensége s az építési anyagok drágasága; emellett városokban különösen: az építési szabályzat elhibázott volta a kaszárnyatípussal kapcsolatban s végre a gyors és olcsó közlekedés hiánya. Az utóbbi körülményről a felszólalók csak alig emlékeztek meg, kivéve Piklert, ki azt állítja, hogy a telekértékkadó a gyors és olcsó közlekedést a perifériákon teljesen feleslegessé teszi, mert van elég üres telek a belterületen, amelyeket a telekértékkadó be fog népesíteni. Csak-hogy Pikler nem számol azzal, amit pedig Varga igen találóan fejtett ki, hogy a telekértékkadó egymagában nem oldja meg a kérdést és lakást még nem teremt; másrészt az állapotok szanalásáról addig is gondoskodni kell, míg a telekértékkadó hatását kellően érezteti; végre a gyors és olcsó közlekedés, ha emeli is azon külső telkek értékét, melyeket a belterülettel összeköt, viszont a belső területen levő lakások keresletének csökkentésével azok értékét szállítja le. Általában Pikler részéről, ki a telekértékkadó hatásának ismertetése és az eszme népszerűsítése körül nagy érdemeket szerzett, tévedésnek tartom, hogy mindig a teljesen és tökéletesen keresztülvitt telekértékkadó által konszolidált állapotokat veszi kiindulási pontul, míg az időközi átmeneti állapotokra nincs tekintettel. Ez magyarázza meg a kis lakások hatósági építése ellen felhozott kifogásait is, melyek ha egyébként jogosak lennének is, a mai és az átmeneti állapotokra nem vonatkozhatnak, mert lakást teremteni a lakástalanok számára még akkor is kell, ha ezáltal a társadalom egyes rétegeire kár is háramlik, eltekintve attól, hogy az ily lakásoknak az üzérkedés kezéből való kivonását s az építési költségeknek a tehetősebb osztályokra való áthárítását intézményesen is lehetne biztosítani.

Felmerül azonban a kérdés: hogy van az, hogy ha kihatásaiban oly óriási jelentősége van a lakásügynek, azok, akiknek feladata Magyarországon a lakosság erkölcsi és egészségi szempontból való épségének megóvásáról, a dolgozó tömegek produktivitásának emeléséről, a kultúra és jólét áldásainak terjesztéséről gondoskodni, e bajok létezéséről és okairól oly sokáig nem vettek tudó-

¹ A vita kezdetét 1. szeptemberi és októberi számunkban.

mást? Ha pedig tudomást vettek, miért nem keresték e bajok gyógyszereit? S ha keresték és megtalálták, miért nem alkalmazták azokat? S itt kapcsolódik bele felszólalásom abba az eszmekörbe, mit felszólaló társaim csak alig érintettek: a felelősség, a mulasztás, az ebből levonandó tanulságok, jövődő politikai és társadalmi magunktartása és teendőink kérdésébe.

A mulasztás és felelősség vádja elsősorban kétségkívül a kormányt és a hatóságokat terheli, akik tétlenül nézték, mint szorul ki vagy szorul állati odúba városokban és falvakban egyaránt a lakosságnak szegényebb rétege. Elnézték — a földbirtokos urak s a városházán terpeszkedő háziurak kedvéért. Ebben a tekintetben változást és fejlődést csak egy népparlamenttől s demokratikus városi és megyei képvisellettől várhatunk s azért, mikor a lakásügy jelentőségéről és gyógyszereiről van szó, lehetetlen meg nem emlékeznünk a dolgozó nép érdekei iránt érzékkel bíró népparlament és ezzel kapcsolatban az országos és a törvényhatósági valódi általános választójog behozatalának szükségéről.

De felelősség és mulasztás terhel bennünket lakókat is, különösen minket, nagyvárosi lakókat; mert nekünk tudnunk kellene, hogy Magyarországon éppen megfordítva van, mint a művelt külföldön, hol az előrelátó kormányzat neveli és előkészíti a tömegeket a fenyegető gazdasági és társadalmi bajok elhárítására, miközben vagy maga bocsátja azok rendelkezésére a védekezéshez szükséges eszközöket, vagy legalábbis megkönnyíti számukra azok megszerzését. Nálunk előbb a köztudatban kell, hogy megérlelődjék valamely már meglévő gazdasági vagy társadalmi baj türehtetlen volta s a köztudatnak kell kényszeríteni a hatóságokat e bajoknak nem is megelőzésére, hanem orvoslására (mely orvoslás is legtöbbször kuruzslás számba megy). Nálunk tehát sokkal inkább, mint a külföldön, már rég kellett volna társadalmilag szervezkednünk, általában, az elemi s különösen, lakásszükségleteinknek olcsó, könnyű és minél tökéletesebb kielégítésének biztosítására. Meggyőződésem, hogyha évtizedekkel ezelőtt megalakult volna egy erőteljes szervezet (nevezzük azt lakók szövetségének vagy más-ként), mely a proletariátussal karöltve, korán a köztudatba iparkodott volna átvinni jelentőségét annak: mi a lakást ha lett volna egy egyesület szociológusokkal, jogászokkal, orvosokkal és építésszel az élén, amelyben tízezren, esetleg százezren tömörültek volna, mely nemcsak kezdeményezte volna a szükséges társadalmi és hatósági teendőket, hanem ellenőrizte volna is a hatóságok működését, mely óvott, figyelmeztetett, harsogó szóval cselekedetet követelt volna, ha kell; a lakásviszonyok így nem fajultak volna el.

De a magyar közönség indolenciája, saját legvitalisabb érdekei iránt való érzéketlensége, ami kulturátlanságával függ össze, példátlan. Úgy, hogy ez, mint legtöbb hasonló baj, egy *circulus vitiosus*. A hatóságok nem törődnek a tömeg érdekeivel, mert a tömeg, kulturátlansága miatt nem törődik a hatóságok dolgaival és katasztrofális változásnak kell jönni, aminő a háború alatti lakásínség, hogy a hatóságok, legalább látszat szerint, kötelességeik tudatára, a tömeg öntudatra ébredjen — vagy hogy konkrétan fejezzük ki magunkat: hogy megalakuljanak, bár torzalakban, a kormány és a főváros kebelében a különböző lakástügyi tanácsok s hogy megalakuljon a Lakók szervezete. S itt legyen szabad — talán anélkül, hogy a *pro domo* beszéd komolytalan tárgyát venném magamra — Ferenczi egy megjegyzésével foglalkoznom. Ferenczi előadásában maga is sürget egy tudományos és agitatórius egyesületet, mint magát kifejezte. Am ez az egyesület megvan, nemcsak megvan, de megalakulása óta bebizonyította, hogy feladataival tisztában is van, eredményeket is ért már el, létezésével illetékes körök számolnak. Vajjon mi akadály lehet annak, hogy ez az egyesület az ő értékes közreműködésével kiépíttessék s éppen az

őáltal is kontemplált feladatok sikeres végzésére alkalmassá tétessék?

Amivel tehát én a felszólalásokat kiegészíteni bátorodom, az az, hogy a lakásinség és a lakásbajok leküzdésére éppen Magyarországon elkerülhetetlenül szükség van a népparlament és minden vonalon a népképviselőt kiküzdésére, de *azelőtt s amellet* a lakók erőteljes szervezkedésére is, nem csak és nem annyira a sokszor önző osztályérdekeiket védő háztulajdonososztály olcsó lakásépítést és lakásfelügyeletet meggátló törekvéseinek paralizálására, most a rendkívüli viszonyok között, sokáig a háború után is, a fenyegető példátlan lakbéruzsora megakadályozására, hanem méginkább a hatóságok irányítása, ellenőrzése, esetleg túlkapásainak visszaszorítása vagy megtorlása céljából.

Buday Dezső: A kérdést elméleti szempontból is két végén kell megfogni: az egyik a katasztrofális lakáshiány pillanatnyi enyhítése, a másik pedig olyan állandó lakáspolitikát, amely a jövő fejlődésének megfelel. A két szempontot lehetőleg össze kell egyeztetni. Más szóval: szocializálni kell a lakásügyet is.

Itt csak egy mellőzött szempontra akarok rámutatni: a kislakások tetszetős, majdnem ideológiává fajult gondolatának nem szabad megtevesztetni a lakáspolitikust.

A jövő fejlődése a városokban (mert hiszen nem a falu és a farm lakáspolitikájáról van szó) a kollektív bérházaké, nem a kertes kislakásoké. Kaszárnyákat keli építeni, nem kislakásokat. A villaszerű kislakások gondolata tetszetős, de éppen ezek nélkülözik legjobban a kollektív lakásügy olcsó intézményeit: a villanyvilágítást kivéve, hiányzik onnan a kollektív vízszolgáltatás, a kollektív mosókonyha, szárító, a vacuum, a központi fűtés. A jövő cselédhiánya mellett a villaszerű kislakás még fokozott közlekedéssel is tönkre fog menni. A háborúokozta pillanatnyi visszaesés a kollektív szolgáltatásokban talán senkit sem fog megtevesztetni: a fejlődés útja a bérház, az ő kollektív intézményeivel. Ezeket kell tovább fejleszteni. A fejlesztés főirányai a közeljövőben: a széles utca, magas emeletszám, szóval az amerikai rendszer, — gyors liftek, hőcsúszatók mellett már alkalmazható közös kert a háztetőn, s a kollektív házi intézmények egész sora: konyha, közös telefon, gyermekjátsszótér, stb. Ma még a gyári munkás kislakása is biztonságosabb és lakhatóbb, mint a kiskertes villa. A jövő lakáspolitikájának az útja a várospolitikának az útján visz keresztül.

Teles Béla: A kapitalisztikus gazdasági rendszerben a lakástermelés legnagyobb tényezője természetesen: a magántőke. Ennek folytán, ha lakáskérdésről beszélünk, azt kell kérdeznünk, hogy mi az oka annak, hogy a magántőke jelenlegi áron bocsátja bérbe a, lakásokat és nem olcsóbban, és mi az oka annak, hogy a magántőke nem termel az általa évről-évre termelt lakásmennyiségnél nagyobb mennyiségű és jobb kiállítású lakásokat?

Erre a kérdésre a válasz az, hogy a magántőke annyit, oly minőségben és oly áron termel — bármily cikkről is van szó —, amennyit, amely minőségben és amely áron rentábilisnak mutatkozik termelni.

Hogy valamely magántőke rentábilisan van-e elhelyezve, e tekintetben két szempont mérvadó: az egyik az, hogy a tőke jövedelmezőségének — normális időben — legalább a bankamatláb magasságát kell elérnie, a másikhoz, hogy a tőke jövedelmezőségének oly mértékben kell a bankamatlábát meghaladnia, amely mértékben a tőke kisebb vagy nagyobb mérvben van kellő biztonsággal elhelyezve, jövedelmezősége kisebb vagy nagyobb mér-

tékben állandó és a befektetett tőke kisebb vagy nagyobb gyorsasággal vonható ki a tőke elhelyeződési helyből.

Ha tehát a lakáskérdés — a lakásdrágaság és lakáshiány — okait kutatjuk, nem lehet tudományos érvül azt a közkeletű felfogást elfogadni, hogy az u. n. telekspekulánsok és házbéruzsorások önzése idézte elő a lakáskérdést, hanem azt kell megállapítanunk, hogy a bérházakba befektetett tőkének miért nem rentábilis olcsóbb áron bérebe bocsátani a lakásokat és az építkezési tőkéknek miért nem rentábilis több és jobb kiállítású lakásokat termelni?

A kérdés egy részére megadta a választ a vitát bevezető tanulmány. Az építkezési anyagoknak — különösen a kartellek által előidézett — drágasága a lakások béreit is természetsszerűleg megdrágítja, a munkásosztály rossz kereseti viszonyai folytán jobb és több lakást nem tud megfizetni, mint amennyi éppen termelve lesz; a rossz adórendszer következtében — a házbéradó folytán — 30%-kal magasabb árak mellett lehet csak rentábilisan lakásokat termelni, mintha a házbéradó nem állana fenn.

Nem beszélt azonban az előadó jelzaloghitelünk szervezetlenségéről; arról, hogy a lakásfelesleg idejében előálló nagy bérvesztés rizikóját kell a háztőkéknek viselni, amelyet a lakások áraiban szintén bele kell számítani; arról, hogy illetékrendszerünk és a bérháztőkék csekély mobilitása következtében az egyszer az ingatlanokba befektetett tőkék nehezen vonhatók ki onnét; arról, hogy a magántőkeellenes törvényhozási, hatósági és bírói intézkedések, az előre nem látható és az ingatlanokat minden pillanatban újabb és újabb terhekkal megterhelő közterhek: az ingatlanokba befektetett tőkék biztonságára és állandó jövedelmezőségére hátrányosan hatnak. Ezeket a körülményeket mind fel kell venni a magántőkésnek számításába és ezek a körülmények idézik elő, hogy az ingatlanokba befektetett magántőke normális időkben nem elégedhetik meg a bankkamatlábbal egyenlő magasságú jövedelmezőséggel, hanem aszerint, amint a fent felsorolt körülmények a bérházak valamelyik kategóriáját, többé vagy kevésbé érintik, jövedelmezősége kisebb vagy nagyobb mértékben mozog a bankkamatláb felett.

Egy egészséges lakáspolitikának ennél fogva arra kell törekednie, hogy elsősorban a magántőke olcsóbban termelhesse, hogy egy helytelen adórendszer ne drágítsa meg szükségtelenül a lakások árát, hogy a törvényhozási és hatósági intézkedések rendszeresen azt a politikát kövessék, hogy az ingatlanokba befektetett tőkék biztonságát semmi sem fenyegetse, jövedelmezősége állandó legyen, mobilitása a lehető legnagyobb mértékben biztosítva legyen. Az intézkedésekkel el volna érhető, hogy az olcsón termelő magántőke megelégednék a bankkamatlábbal egyenlő vagy azt csak kis mértékben túlhaladó jövedelmezőséggel. Az olcsón termelő és kis jövedelmezőséggel megelégedő magántőke automatikusan maga után vonja azt, hogy a lakások kellő mennyiségben, jobb minőségben, higiénikusabban leszenek előállítva és a mai áraknál jóval olcsóbban leszenek bérebe bocsátva.

Egy egészséges lakáspolitikának a következőket kell programjába felvennie.

1. Az építési anyagok árfelhajtására alakult kartellek megtörése.
2. A házbéradó eltörlése nemcsak az új házaknál, hanem minden háznál, mert csak ez esetben állhat be egy általános esés a házbérekben, miután a néhány új ház lakásáira inkább alkalmazkodik a házak túlnyomó tömegeinek lakásáira, mint fordítva.
3. A telekértékadó kiküszöbölése. A telekértékadó ugyanis csak a mezőgazdasági ingatlanoknál idézhet elő többtermelést, a

városi ingatlanoknál ellenben nem. A lakástermelés mennyisége a viszonyok által korlátozva van, nagy tőke szükséges hozzá és ennél fogva a lakástermeléshez egyelőre még nem szükséges üres telkek tőkeerős kezekbe fognak vándorolni, amelyek el bírják viselni a telekértékadót. Az adó összegével csak a telek ára fog megnagyobbodni. De ez az adó semmiképen sem segítheti elő a lakástermelést a már — területben és magasságban — teljesen beépített telkeken, sőt miután a tulajdonos fokozottabb termeléssel nem bírja itt az adót fedezni, azt magasabb bér alakjában áthárítja a bérlőre. A telekértékadó tehát végeredményben a lakások árát drágítja meg.

4. Az ingatlan tőke mobilitását gátló magas átruházási illeték eltörlendő, úgyszintén eltörlendő a bérház-részvénytársaságokra kivetett magas illetékegyenérték, mert ezek idézik elő, hogy az ingatlantőke oly nehezen veheti fel a modern kapitalizmus által minden téren megvalósított és a könnyű mozgást jelentő részvények alakját.

5. A lakástermelés szempontjából a legideálisabb adórendszert az igazságosan keresztülvitt jövedelmi adórendszert kell megvalósítani, ahol a földbirtokból és a kereskedelemből, az iparból eredő jövedelmek nem bújhatnak el, mint ma, amivel szemben a házbérlőjövedelem az adóhatóságok előtt nyíltan fel van tárva.

6. A bérházakba befektetett tőkék biztonságát és jövedelmezőségét veszélyeztető törvényhozási és hatósági intézkedések teljes kiküszöbölése. Nem szabad hatósági lakóházépítkezésekkel a magánvállalkozásnak versenyt támasztani. Az altruisztikus építkezések a magánvállalkozásra elriasztólag hatnak, amint ezt az utóbbi években a kislakások termelésének terén láthattuk és a már meglévő bérházak jövedelmezőségét fenyegetik, aminek következtében azok magasabb rentabilitásra törekuszenek. Egy következetesen keresztülvitt és a magántőkét támogató lakáspolitikával mellett, a hatósági építkezések szükségtelenné is válnak, mert egy ily politika mellett a hatóság sem tudná olcsóbb áron a lakásokat piacra vinni, mint a magántőke.

7. A jelzáloghitel állami és községi megszervezése.

8. Gyors és jó városi közlekedési eszközök, amelyek a külső területeket is bevonhatják a lakástermelésbe.

9. A kereseti viszonyok megjavítása. Az erre irányuló többtermelési törekvésekben és agrárpolitikában az ingatlanuladonosok mindig a radikális álláspont hívei lesznek.

Varga Jenő végszava: Előadásomban igyekeztem a lakásproblémát kiemelni abból a szűk, az általános közgazdasági és szociális vonatkozásokat elhanyagoló keretből, amelybe a Ferenczi által „tudományos”-nak nevezett lakásirodalom tárgyalni szokta. Főtételtem az volt, hogy a *lakásínség oka a munkateljesítmény elégtelensége*, amely lehetetlenné teszi a folyó szükséglet kielégítésén kívül annyi jószágfelesleg termelését, amennyi a technikai okokból csak vagyonfelhalmozással kapcsolatos lakásépítést kellő mértékben lehetővé tenné. A csekély munkateljesítmény okai: az alacsony kultúrszínvonal, a meg nem felelő birtokmegoszlás, a helytelen adórendszer. Ezek az okok hozzák létre a magyar munkásság alacsony reális keresetét, ami viszont a tőkések számára lehetetlenné teszi, hogy a munkásság részére megfelelő lakásokat építhessenek és átlagos profitjukat ezzel megszerezzék. A magyar munkásság ilyenformán egészségtelen, túlsúfolt lakásokban lakik, ami — szerencsétlen *circulus vitiosus* — munkateljesítményének fokozását és kulturális fejlődését súlyosan hátráltatja. Kimutattam, hogy a lakásviszonyok Magyarországon az utóbbi évtizedekben határozottan javultak, azonban a javulás teljesen a vagyonos osztá-

lyokra szorítkozott. Szóval, igyekeztem kimutatni a lakásmizériák szociális és gazdasági okait és ennek megfelelően jelöltem meg a végleges segítés módját: *a munkateljesítmény fokozását, amelynek előfeltétele a megfelelőbb jövedelemmegoszlás és az igazságos adórendszer, eredménye az általános többtermelés és ennek keretében az elégséges lakástermelés.*

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a felszólalók zöme nem követett engem a nagy összefüggések terére, hanem ezeket mellőzve, egy-egy részletproblémát ragadott ki. Így *Beck* is igen érdekesen fejtette ki a lakásépítőtársulatok boldogulásához szükséges jogi újítások szükségességét. *Hahn Dezső* dr. megrázó szavakkal érdekes adatokkal ecsetelte a lakásnyomor pusztító hatását a szegény emberek egészségére; ezekre a felszólalásokra, amelyek a főproblémakört csak kiegészítik és nem polemikus jellegűek, nincs megjegyezni valóm. *Friedl Ödön* felszólalásában csak a Budapestre való beköltözés korlátozását tartom aggályosnak; mint már előadásomban kifejtettem, a Budapesten termelni, dolgozni akarókat innen kizárni a termelés gátlását jelentené; a henyélő gazdagok kizárása ellenben politikai okokból nem valósítható meg. Ami az oJcsó építési hitel kérdését illeti, erre Ferenczi felszólalásával együttesen fogok felelni.

Fáy Sándor hozzászólásában főleg a lakáskérdés politikai részével foglalkozik. Biztos, hogy a hatóságok közömbössége és konzervativizmusa sokban hozzájárult a lakásbajokhoz: a helytelen építési szabályzat *megrágitotta* az építkezést; a lakásfelügyelet hiánya egészségtelenné tette helytelen használat folytán a jó lakásokat is. Mindez voltaképpen az egész lakosság alacsony *lakásigényének*, csekély lakáskultúrájának a visszatükröződése. *Bauer* felszólalásából — amelyben igyekezett a kérdés elvi megoldását keresni — csak két dologra akarok reflektálni. Szerinte az olcsóbb, rövidebb időre szóló építkezés és a lakásigény fokozásának követelése közt ellentmondás áll fenn. Azt hiszem, hogy ez nem áll. A lakásigény fokozása alatt azt értem, hogy az emberek — más redukálható kiadásai pl. alkohol, ruhafényűzés, korcsma, kávéház rovására — jövedelmüknek eddiginél nagyobb hányadát áldozzák lakásra, ami a magántőke számára lehetővé tenné megfelelőbb lakások építését; értem továbbá azt is, hogy az embereket rá kell nevelni a lakás tisztán és egészségesen tartására. Mindez semmiképp sincs ellentétben azzal, hogy a házakat olcsóbb anyagból, könnyebb szerkezettel, rövidebb élettartamra szánva építsék mostanában, a háborút követő években. A másik *Bauer* megjegyzései Budapestre, mint ipari telephelyre. B. azt igyekszik bizonyítani, hogy Budapest nem gazdasági, hanem történelmi és politikai okokból lett Magyarország egyetlen nagy városa. Azt hiszem, csak kis részben van igaza. De ha teljesen *igaza* volna is, ez semmit sem jelent az én érvelésem ellen. Arra nézve, hogy egy új gyár számára hol van a legkedvezőbb telephely, semmi jelentősége nincs annak, hogy az illető helynek mi a történelmi múltja. Budapest telephelyelőnyei: a tanult munkaerő nagy száma, az, hogy az állami hatóságok és nagybankok itt székelnek; a vasúthálózat itteni központosítása, a Duna stb. tényleg megvannak és a számítógépesnek teljesen közömbös, hogy mindez történelmileg hogyan alakult ki; ő a meglévő viszonyokhoz kénytelen alkalmazkodni.

Pikler nagyon érdekes felszólalásában a lakásprobléma végleges megoldásaként a többtermelést és ennek egyetlen eszközéül a George-féle földértékadót jelöli meg. A magam részéről is rendkívül fontosnak tartom korrumpált adórendszerünk ilyen irányú reformját. Csak azt akarom megjegyezni, hogy a lakásviszonyok például az angol városokban — noha Angliában sincs megvalósítva a georgizmus — sokkal jobbak, mint nálunk, tehát az általam

megjelölt egyéb okoknak — az építőanyagkattellek, rossz építkezési szabályzat, a munkásság rossz keresete, a kislakásigény stb. — kell hogy a helytelen adórendszer mellett is fontos részokai legyenek a speciális magyar lakásínségnek. Nem értek egyet abban a felszólalóval, hogy a *hatósági kislakásépítés* helytelen volna; nagycsaládú és rosszkeresetű emberek részére a hatósági lakásépítés adhat csak egészséges lakást. Ez ugyanolyan szociálpolitikai megelőzése a köz számára nagyobb bajoknak és kiadásoknak, mint a balesetvédelem, az anya- és csecsemővédelem stb. Amit a közösség a hatósági lakásokra ráfizet, azt bőségesen megnyeri rendőrségen, börtönökön, hajléktalanok menhelyén, szegénységien stb. Hiszen ma már köztudomású, hogy egész családok lezüllesztésében a rossz lakás, amely a családtagokat a korcsmába és az utcára űzi, egyik legfontosabb tényező. Végül a *lakás felügyeletét* még lakáshiány esetén sem tartom meddőnek, mert megtaníttja a lakókat a lakás egészséges használatára, fokozza a lakásigényt stb.

Ferenczi felszólalásában egészen a hagyományos lakáspolitikai nézetek körében mozgott és érveinek gyengeségéhez rosszul illik az általa használt fölényes hang. Kiinduláspontommal szemben, hogy az ország lakosságának csekély munkateljesítménye folytán csekély a vagyonfelhalmozódás és ez az oka az építkezés pangásának, *Ferenczi* azt hozza fel, hogy a házépítés kölcsöntökével, még pedig nagyrészt *külföldi* kölcsöntökével történik és így a politikai bonyodalmak rögtön megakasztják jelzálogleveleink kelen-dőségét külföldön és vele megáll az építkezés Magyarországon. Könnyű átlátni, hogy *Ferenczi* az egyes magánemberek vagyonf elhalmozását összetéveszti az *ország reális* vagyon fölhalmozásával. *Ami pedig a külföldi hitel nagy szerepét illeti, ez éppen azt bizonyítja, amit Ferenczi cáfolni vél:* éppen mert Magyarország vagyonfelhalmozódása túlcsekély, szorulunk külföldi hitelre, külföldről kölcsönkapott vagyonra, hogy házakat tudjunk építeni a jövő generáció számára.

Ferenczi a bércaszárnyarendszerben találja a lakásdrágaság okát. A bércaszárnya óriási telekjáradékot és telekspekulációt teremt, amelyet telekértékkadóval kellően ellensúlyozni a kapitalizmus keretén belül nem lehet (?) tehát itt kell hagyni az elrombolt fővárost és gyorsvasutak építésével lehetővé kell tenni a lakosságnak, hogy a főváros környékén, kertvárosokban, földszintes családi házakban helyezkedjék el. Ennek az érvelésnek egy részére már *Pikler* megfelelt, hogy tudniillik a telekérték emelkedése vele megy a gyorsvasúttal és általában minden emberi megtelepedéssel. Igaz, hogy a bércaszárnyaépítés tilalma az egyes telek áremelkedésének határt szab. Ámde mit nyer evvel a lakó? Semmit! Eddig a bércaszárnyában öt sorban laktak a lakók egymás felett és mindenki megfizette a talpa alatt levő telek árának a kamatját *egyötöd részben*; ha az emberek csak egy sorban lakhatnak, földszintes házban, akkor a telekár a bércaszárnyaépítés tilalma folytán csak ötödrész akkora lesz, viszont az egyetlen lakó fogja megfizetni az egészet. Az összes telekjáradék összege, amit a lakó fizetni kényszerül, alig lesz kisebb, csak területi megoszlása lesz más. Másfelől azonban a messze külterületen való lakás nagy munkaerőpazarlást jelent! Naponta órákat tölteni a vonaton, vasutakat építeni és üzemben tartani, rosszmódja a többtermelésnek! Mégis csak egyszerűbbnek látszik magas kulcsú telekértékkadóval letörni a telekspekulációt és így megnyitni az utat a házépítés számára Budapesten és közvetlen környékén! *Ami pedig azt illeti, hogy Londonban, ahol a kisháztípus az uralkodó, ezért olcsóbbak a lakások, ez tévedés; előadásomban részletesen kiszámítottam a telekár befolyását a lakbérék alakulására: nem a telekár olcsóbb volta, hanem a jobb adórendszer, olcsóbb építőanyag, olcsóbb*

építkezés, a munkásság magasabb keresete okozzák az ottani jobb lakásviszonyokat.

Ami végül *Teles Béla* felszólalását illeti, ő nem választja el kellően a *háztulajdonostól* a *telekspekulánstól*. A valóságban a kettő rendszeren egy személy — talán London kivételével, ahol bérlet telekre épülnek a házak — de elméletileg élesen szét kell választani. A tőkés csak akkor épít házat, ha átlagprofitját kihozza: a *házépítés* éppen olyan megítélés alá esik, mint bármely más kapitalista termelőág. A telekspekuláció ellenben gazdaságilag meddő és káros foglalkozás. Egyetértünk azzal, amit az építkezés megkönnyítésére kíván; de abszolúte helytelenek tartjuk azokat az érveket, amelyeket a telekértékkadó ellen felhoz. Akár tőkeeros, akár gyenge kezekben van a telek, a telekértékkadó hasznosításra kényszeríti a telektulajdonost. Ha az építés révén bármely okból nem lehetséges, úgy a telkek ára az adó folytán leszáll és ezzel könnyebb lesz az építkezés és kisebb a lakáshiány és lakásdrágaság. Ami pedig a beépített telkek adóját illeti, itt is úgy áll a dolog, hogy a telekkadó a régi épületek lebontására és új épület építésére kell hogy hajtsa a telektulajdonosokat. Mindezek az érvek és cáfolatuk különben a telekértékkadó irodalomban teljes részletességgel megtalálhatók.

Varga Jenő.

Nemzetközi pályázat a hitel államosításának kérdéséről.

Svájcban Trayers Borgstroem Artúr nagy alapítványt létesítettegy nemzetközi pályázat kiírására a hitelügy államosításának kérdéséről. A pályázat határideje 1922 március 31-én jár le az alapítványt a berni egyetem tanáraiból alakult bizottság k^eli Három főjutalmat tűztek ki 25.000, 20.000 és 10.000 frank értékkel' továbbá tizenöt mellékjutalmat, egyenkint 3000 frank értékkel. A pályázni kívánók az alapítványt kezelő bizottságnál, a berni egyetemen kaphatnak közelebbi felvilágosítást.